

KARL-GÖSTA ALVFORS

1927 års malmavtal

I

År 1903 förvärvade Trafik AB Grängesberg–Oxelösund kontrollen över AB Gällivare malmfält och Luossavaara–Kiirunavaara AB (LKAB).¹ Statens intresse för dessa naturtillgångar ökade emellertid. De förhandlingar, som upptogs med Trafikbolaget, ledde till 1907 års malmavtal. Därmed var grunden lagd till det samarbete mellan staten och Grängesbergsbolaget, som kom att prägla LKAB:s verksamhet fram till 1957, då malmfälten slutligen övertogs av staten.²

1907 års avtal innebar i korta drag följande. LKAB:s aktiestock uppdelas i lika antal stamaktier och preferensaktier. De förra skall ägas av Grängesbergsbolaget medan preferensaktierna utan vederlag ställs till statens förfogande. Preferensaktierna erhåller t.o.m. 1937 en utdelning endast bestående av en på förhand i stigande skala fixerad royalty per ton bruten malm. Efter 1937 delas vinsten lika mellan preferens- och stamaktierna. Brytningsrätten – eller snarare bortfraktningsrätten – begränsas under tiden 1908–1932 till drygt 4 miljoner ton per år. Staten förbinder sig att transportera denna kvantitet till Svartön (Luleå) respektive Riksgränsen till fasta fraktavgifter. Staten

¹ Aktiebolaget Gällivare malmfält kom att anknytas till Luossavaara–Kiirunavaara Aktiebolag. Därför används i fortsättningen LKAB som beteckning för de båda bolagen som enhet.

² N. MEINANDER, LKAB:s politiska historia, i Svenska Dagbladet 7/9 1965. 23 - 567-5344

äger rätt att inlösa stamaktierna och bli ensamägare tidigast 1932. Lösesumman skall då bestämmas med LKAB:s nettovinst under perioden 1920–1929 som underlag.³

Det är inte förvånande att ett avtal med 25 års löptid hann bli i behov av justeringar. Under åren 1908–1922 tillkom flera tilläggsavtal, varigenom bl.a. brytningsrätten ökades och inlösningstiden framflyttades till 1936. Från 1922 utsåg staten fyra av de åtta ledamöterna i LKAB:s styrelse. Dessförinnan representerades staten endast av en ledamot.⁴

I början av juni 1925 tog Grängesbergbolagets styrelseledamöter i LKAB initiativet till avtalsändringar. Man önskade att staten skulle medge en större brytningsmängd och en förlängning av inlösningstiden. Som motiv anfördes att LKAB ej kunde tillmötesgå det ökande tyska malmbehovet, om inte driften vid norrbottensgruvorna utökades avsevärt. Det gällande avtalet tillät ej en sådan expansion, ty investeringarna i nyanläggningar skulle ej kunna slutamorteras till 1936, då LKAB skuldfritt skulle kunna överlämnas till staten. Därtill kom de tyska kraven på långtidskontrakt. Man sades löpa risken att de tyska köparna vände sig till andra marknader.⁵

Ahlström och Meinander, vilka visserligen behandlat ämnet mycket kortfattat, nämner inga andra skäl än de ekonomiska

³ K. Maj:ts prop. 1927: 241 s. 91 ff. (1907 års avtal).

⁴ K. Maj:ts prop. 1927: 241 s. 126 ff. (1922 års avtal) och s. 136 ff. (Bolagsordningen för Luossavaara-Kiirunavaara Aktiebolag gällande från den 24 november 1922).

⁵ Den promemoria av den 6 juni 1925 med begäran om avtalsförhandlingar, som Grängesbergbolagets styrelseledamöter i LKAB överlämnade till statsrepresentanterna, liksom den skriftväxling, som följde mellan parterna, har förf. ej haft möjlighet att utnyttja. Slutsatserna om de motiv, som Grängesbergbolaget anförde för nytt avtal, har därför grundats på riksdagsuttalanden från den ene statsrepresentanten i LKAB och på de argument, som i propositionen och i riksdagsbehandlingen framförts från regeringspartierna. Detta kan innebära en viss ensidighet, då uppgifterna härstammar framför allt från det läger, som hade att framlägga Grängesbergbolagets motiveringar. K. Maj:ts prop. 1927: 241 s. 38, FK prot. 1927: 40 s. 14 f. och 1927: 41 s. 20 f., AK prot. 1927: 40 s. 65 f., 102 f.

till att avtalsfrågan aktualiserades 1925.⁶ Bl.a. högerledaren Arvid Lindman underkände emellertid i sin kommentar till malmavtalspropositionen 1927 tysklandsfrågan som ett hållbart argument. Han säger att den alltid åberopats som motiv för ökad brytning.⁷ Från socialdemokratiskt och kommunistiskt håll framhölls under debatten 1927, att det var Grängesbergsbolagets avsikt att skydda norrbottensgruvorna mot socialisering.⁸ Det finns anledning fråga sig, om de av Grängesbergsbolaget anförda motiven var de verkliga, eller om det fanns andra – kanske lika viktiga eller rent av avgörande men outtalade – argument för en avtalsrevision. Ett problem i detta sammanhang är att frågan fördes fram just år 1925.

Ett nytt malmavtal antogs vid 1927 års riksdag och godkändes av Grängesbergsbolaget. Den politiska behandlingen vållade emellertid starka meningsbrytningar mellan och även inom partierna. Därmed får frågan ett ökat intresse. Den ger en inblick i diskussionen om det allmännas roll i svensk politik under 1920-talet. Frågan blir också en infallsvinkel till belysningen av partipolitiken inför valet 1928.⁹

2

Grängesbergsbolagets ekonomiska skäl för nytt avtal kunde mycket väl uppfattas som realistiska. Det måste ha legat i bolagets intresse att öka LKAB:s avsättning i takt med efterfrågan och därigenom uppnå största möjliga vinst för stamaktieägarna under tiden fram till det att en inlösen kunde komma i fråga. Kravet på ökad brytning är således naturligt. Men måste detta kombineras med en framflyttning av inlösningstidpunkten?

⁶ G. AHLSTRÖM, *De gröna bergen* (Stockholm 1966), s. 292, N. MEINANDER i *Svenska Dagbladet* 7/9 1965.

⁷ A. LINDMAN i *Medborgaren* 1927 s. 114.

⁸ FK mot. 1927: 345, FK prot. 1927: 41 s. 5, 24 f., 31.

⁹ Någon omfattande studie av 1927 års malmavtal förekommer inte i litteraturen. Det är således ej aktuellt att ta ställning till olika författares tolkning av den politiska händelsekedjan, som ledde fram till 1927 års riksdagsbeslut.

Kunde man inte som vid tidigare tillfällen ha nöjt sig med ett tilläggsavtal, som tilläte en ur både statens och privatintressets synpunkt acceptabel brytningsmängd samt kontrakt på lång tid med Ruhrindustrin? Den lösningen borde ha varit enklast och snabbast – och frågan har varit brådskande, om det verkligen fanns risk att förlora tyska köpare.¹ Grängesbergbolaget kunde inte vara säkert på att en inlösen skulle ske 1936 förrän staten gett besked. Med den rådande parlamentariska styrkefördelningen² fanns det knappast anledning att befara en inlösen, om avskrivningsförhållandena då skulle medföra svåra avbräck för Grängesbergbolaget.

I händelse av en socialistisk riksdagsmajoritet kunde inlösningensrisken dock bli betydligt mer överhängande. Var det en sådan situation man också ville gardera sig mot? För att få ett svar på frågan fordras en närmare analys av de gällande avtalen samt ett studium av den socialdemokratiska inställningen till socialisering och den allmänna synen på kommande partipolitiska styrkeförhållanden.

Nedanstående översikt upptar de väsentligaste förändringarna, som 1922 års avtal och bolagsordning innebar jämfört med de äldre föreskrifterna.³

1. Tidsperioden, efter vars driftresultat lösesumman skall beräknas, förskjuts och förlängs från 1920–1929 till 1922–1933. Första tidpunkten staten kan fordra inlösen framflyttas fyra år från 1932 till 1936.⁴ Dessa förändringar innebär ett tillmötesgående av Grängesbergbolagets önskemål. De dåliga vinstresultaten under början av perioden 1920–1929

¹ FK prot. 1927: 40 s. 14 f., AK prot. 1927: 40 s. 102 f.

² E. THERMAENIUS, Riksdagspartierna. Sveriges riksdag. XVII (Stockholm 1935), s. 282 f.

³ 1918 och 1922 års bolagsordningar för LKAB samt avtalstexterna till 1907, 1908, 1913, 1918 och 1922 års avtal finns som bilaga till K. Maj:ts prop. 1927: 241.

⁴ 1907 års avtal § 9, 1922 års avtal § 3.

skulle inte tillåtas få för stor inverkan på medelvinsten per år och därmed på lösesumman. Periodens förlängning till 1933 nödvändiggjorde en framflyttning av inlösningstiden till 1936. Fyra års uppskov kan emellertid ej anses som en större uppoffring från statens sida, i synnerhet som nästa inlösningsstillfälle, 1942, kvarstår oförändrat.

2. Enligt 1907 års avtal skulle lösesumman betalas kontant. 1922 års avtal medger även att betalningen uppdelas på de närmaste fem eller tio åren efter inlösen. Staten äger avgöra vilket alternativ som skall tillämpas.⁵ Staten kan således välja det fördelaktigaste betalningsalternativet med hänsyn till gällande ränteläge eller andra förhållanden.
3. Staten skall äga rätt att vid inlösen överta en del av Grängesbergsbolagets tonnage och erforderlig handelsorganisation.⁶ Liksom föregående bestämmelse är denna avsedd att underlätta en statsinlösen av stamaktierna.
4. Brytningsrätten i Kiruna och Gällivare bestäms så, att 15 milj. ton får brytas under tiden 1933–1936 och 3,75 milj. ton år 1937.⁷ Detta betyder att medelbrytningen 1933–1936 ej får överstiga den för 1937 tillåtna mängden. Staten har tillförsäkrats sin del av 1933–1937 års brytning, om inlösen sker 1936.
5. Av LKAB:s åtta styrelseledamöter skall fyra utses av K.Maj:t (preferensaktieägarna) och fyra av Grängesbergsbolaget (stamaktieägarna). Enligt tidigare avtal ägde preferensaktieägarna utse endast en ledamot medan stamaktieägarna valde fyra till åtta ledamöter. Först fr.o.m. 1938 skulle stam- och preferensaktieägarna välja lika antal ledamöter. Statens ledamöter utses enligt 1922 års avtal för fyra år i sänder och avgår en för varje år.⁸ Staten tillförsäkras

⁵ 1907 års avtal §§ 9 och 21, 1922 års avtal § 3.

⁶ 1922 års avtal §§ 6 och 7.

⁷ 1922 års avtal § 3.

⁸ Bolagsordningen 1918 § 10, bolagsordningen 1922 § 10.

större inflytande i LKAB:s ledning. Kontinuitet uppnås. Statens ledamöter blir representativa även om det parlamentariska läget förändras.

6. Grängesbergssbolagets representanter i styrelsen skall t.o.m. 1936 utse verkställande direktör och till 1933 styrelseordförande. Från 1933 utses ordförande av de av K.Maj:t valda ledamöterna.⁹ Dessa bestämmelser betyder att Grängesbergssbolaget behåller ett företräde i styrelsen fram t.o.m. 1936. Med tanke på att bolaget till 1937 har vinsten av rörelsen, bortsett från den relativt låga royalty som tillkommer preferensaktieägarna, och att lösesumman är beroende av vinsten fr.o.m. 1922, är det skäligt att bolaget har ett visst större inflytande.¹⁰ Genom att statens representanter utser ordförande från 1933, har staten dock skaffat sig en ökad bestämmanderätt i god tid före en eventuell inlösen 1936.

Alla viktiga förändringar gick i statens favör, utom de som anförst under punkt ett. Regeringen Branting hade år 1922, med F. V. Thorsson som finansminister, lyckats genomföra ett för staten synnerligen fördelaktigt avtal. Staten tillförsäkrades åtskilliga förmåner, som avsåge att underlätta en statsinlösen. Det fanns anledning för Grängesbergssbolaget att vilja återta förlorade positioner.

Verkligt obekvämt för Grängesbergssbolaget borde 1922 års avtal bli först om en statsinlösen framstode som hotande. Faran torde ej ha betraktats som överhängande annat än om en socialistisk majoritet satt vid makten. En översikt över socialiseringsidéns aktualitet och styrka omkring 1925 är här på sin plats.

Enligt punkt XIII i socialdemokratiska arbetarepartiets parti-program av år 1920 skulle »alla för en planmässig folkhushåll-

⁹ Bolagsordningen 1918 § 12, bolagsordningen 1922 § 12.

¹⁰ Bolagsordningen 1918 § 4, bolagsordningen 1922 § 4, 1908 års avtal § 5, 1913 års avtal § 3 och 1922 års avtal §§ 3 och 8.

nings genomförande erforderliga naturrikedomar, industriföretag, . . .» överförs i samhällets ägo.¹¹ Inför 1920 års partikongress deklarerade Richard Sandler: »Vi stå i så måtto inför ett nytt genombrott att det är socialiseringsproblemet som hädanefter dominerar.»¹² Det betonades vidare i programkommissionens motivering till socialiseringspunkterna, att besittningen av sådana naturrikedomar som gruvorna vore av avgörande betydelse.¹³ Någon förändring av punkt XIII vidtogs ej vid partikongressen 1924.¹⁴ Den får således uppfattas som ett potentiellt hot även 1925.

Åren närmast efter 1920 intog socialiseringskraven en underordnad plats i den socialdemokratiska politiken, oavsett om partiet var i regeringsställning eller ej. Partiet saknade politisk makt att omsätta planerna i handling. I valkampanjer hade frågan snarast visat negativ effekt genom att skrämma mera moderata väljare. Den framfördes därför ej i sådana sammanhang.¹⁵ Dessa förhållanden torde dock, lika litet som Artur Engbergs uttalande i Social-Demokraten den 26/1 1925, ha invagat bolagsintressena i säkerhet. Engberg säger att det skulle »aldrig falla socialdemokratin in att efter erövrad majoritetsställning i riksdagen hastigt och lustigt låta samhället genomgå någon social hästkur.» Man bör nämligen ha varit väl medveten om, att socialdemokratiska partiet såg det som en moralisk skyldighet att genomföra socialiseringen, om det finge riksdagsmajoritet. På högerhåll yttrade man sig i remissdebatten 1925 ironiskt om

¹¹ Protokoll från Sveriges Socialdemokratiska Arbetarepartis elfte kongress 1920 (Stockholm 1920), s. 82.

¹² Ibid. s. 41. – I den kommission, som utarbetade förslaget till 1920 års parti-program, deltog R. Sandler, G. Möller, P. Neuman, A. Engberg och P. A. Hansson. Sandler torde i huvudsak ha utarbetat motiveringen till programmet. Se H. TINGSTEN, Den svenska socialdemokratiens idéutveckling (Stockholm 1941), del I, s. 250.

¹³ Tiden 1919 s. 212.

¹⁴ Protokoll från Sveriges Socialdemokratiska Arbetarepartis tolfte kongress 1924 (Stockholm 1924), s. 72 ff.

¹⁵ H. TINGSTEN, del I, s. 284 f., 289 ff, 301.

regeringens moderation och ansåg taktiska skäl hindra att socialiseringsförslag framfördes.¹⁶

Socialdemokraterna hade noterat betydande framgångar vid andrakammarvalet 1924. De socialistiska partierna hade efter valet tillsammans 109 mandat mot tidigare 106, medan de borgerliga partiernas mandatantal sjunkit från 124 till 121.¹⁷ Socialistisk majoritet efter 1928 års val till andra kammaren var inte otänkbar.¹⁸ Det fanns välmotiverade skäl för Grängesbergsbolaget att ta upp avtalsfrågan i så god tid, att den skulle hinna slutföras före detta val.

När det gäller att avgöra varför Grängesbergsbolaget gick till verket den 6 juni 1925, torde förändringarna inom regeringen böra beaktas. Hjalmar Branting avled i februari. Han hade i januari efterträtts av Rickard Sandler som statsminister. Efter att under Thorssons långa sjukdom ha förestått finansdepartementet övertog Ernst Wigforss finansministerposten efter Thorssons frånfälle i maj. Samtidigt som regeringen kom att ledas av yngre och radikalare socialdemokrater, utsågs Per Albin Hansson till partiordförande efter Branting. På högerhåll uttryckte man sin uppskattning av de bortgångna socialistledarna men ministärombildningen hälsades med misstro. Wigforss var känd för att oförfärat hävda de marxistiska principerna och Sandler hade – som redan nämnts – framträtt som en ivrig förkämpe för socialiseringsidén.¹⁹ I *Svensk Tidskrift* varnar Ivar Andersson för nya socialiseringsvindar.²⁰ Det finns skäl att anta att person-

¹⁶ Ibid. s. 255, 294, 301 f.

¹⁷ E. THERMAENIUS, 1935, s. 283.

¹⁸ Se t.ex. *Medborgaren* 1927 nr 3 B, s. 3.

¹⁹ H. TINGSTEN, band I, s. 301, E. N. SÖDERBERG, *Allmänna valmansförbundet 1904–1929* (Stockholm 1929), s. 189, *Medborgaren* 1925 nr 1 (26/1) s. 9 och nr 5 (25/5) s. 109.

²⁰ *Svensk Tidskrift* 1925 s. 446. Fil. dr Ivar Andersson var en framträdande person inom högerpartiet och högerpressen redan på 1920-talet. Bo Enander skriver i *Svenska män och kvinnor*, I (Stockholm 1942), att Ivar Anderssons »inlägg både i pressen och riksdagen utmärkas av vilja att se nyktert och lidelsefritt på saker och ting».

växlingen inom regeringen i maj var den utlösande faktorn. Det blev angeläget för Grängesbergbolaget att verkligen få avtalsfrågan löst före valet 1928.

Från Grängesbergbolagets sida väcktes frågan emellertid främst med den motiveringen, att man utan avtalsändring ej kunde uppfylla de tyska önskemålen och därför riskerade att förlora den tyska marknaden. För att pröva sanningshalten i detta påstående behövs en bedömning av den tyska järnindustrins beroende av svensk malm och möjlighet att finna ersättning hos andra malmexporterande länder.

3

Landavträdelserna i samband med Versaillesfreden innebar att Tyskland berövades ungefär 75 % av sina malmtillgångar.¹ Dessutom skadades det rent ekonomiska samspelet mellan Ruhrområdets stenkol och Lothringens och Luxemburgs minnettemalmer, genom att de senare uteslöts ur tyska tullområdet samt genom den franska handelspolitiken.² Med hänsyn till sin stora järnindustri hade Tyskland blivit ett relativt järnmalmsfattigt land. Redan före kriget hade man visserligen varit beroende av malminport från främst Sverige, Spanien och Frankrike, men efter fredsslutet måste största delen av malmbehovet täckas genom import. Den tyska järnindustrin lyckades göra sig alltmer oberoende av den franska minnettemalmen, men även importen från Spanien visade tillbakagång. Tyskland kom att införa den övervägande delen av sin järnmalm från Sverige, vars andel av den tyska importen steg till omkring 60 % kring

¹ R. BURMESTER, *Das schwedische Eisenerz und seine Bedeutung für Deutschland* (Deutsch-Nordisches Jahrbuch für Kulturaustausch und Volkskunde, Jena 1925), s. 45, H. HÄRIG, *Die deutsch-schwedischen Handelsbeziehungen seit der Jahrhundertwende mit besonderer Berücksichtigung der Nachkriegszeit* (Köln 1930), s. 101, *Kommersiella meddelanden* 1926 s. 454.

² H. HÄRIG, s. 101, W. KELLER, *Die Versorgung der rheinisch-westfälischen Eisen-Industrie mit Schwedenerz im Zusammenhang mit dem schwedischen Produktionsproblem* (Essen 1926), s. 70 ff.

mitten av 1920-talet.³ För att mildra verkningarna av fredsfördraget hade tyska stålindustrin slagit in på nya vägar. Ruhrindustrin strävade, enligt Keller, efter att i större utsträckning uppnå en kvalitetsmassproduktion. För detta ändamål var de högprocentiga och fosforrika svenska malmerna överlägsna framför allt minetterna. Den svenska malmens oumbärlighet för järnverken i Ruhrdistriktet framträder och betonas starkt av Keller år 1926.⁴ Enligt Ekonomisk översikts juninummer 1925 skulle de tyska järnverken beskicka sina ugnar med upp till 60 % svensk malm mot tidigare blott 40 %.⁵ Det var moderniseringen i samband med koncentrationsrörelsen inom branschen efter kriget, som hade medfört att de svenska malmerna fått en särskilt gynnsam ställning. Thomasprocessen dominerade i Tyskland. Vid framställning av thomastackjärn önskade de flesta järnverk en hög fosforhalt, på grund av att denna gav större utbyte av biprodukten thomasfosfat. Den svenska malmen var därvid överlägsen sina utländska medtävlare.⁶ Keller

³ Svensk finanstidning 1925 s. 215, P. GEIMER IN HASPE, Gewinnung und Beförderung der Eisenerze aus den nordschwedischen Gruben von Gellivare und Kiruna (Stahl und Eisen, 1927), s. 1568, R. HÖÖK, Några data beträffande järnmalmshandlingen och järnmalmförsörjningen i England, Frankrike och Tyskland (Teknisk tidskrift, bergsvetenskap, 1927), s. 89, H. HÄRIG, s. 143 f., W. KELLER, s. 38 f., 44, 66 f., 71. Härig anger den svenska andelen av Tysklands järnmalmimport till 1913 32,5 %, 1923 52,8 %, 1924 66,6 %, 1925 57,5 %, 1926 60,9 % och 1927 49,9 %, medan BURMESTER, s. 46, nämner för 1920 46,1 %, 1922 50 % och 1923 56,6 %. Man bör i detta sammanhang hålla i minnet, att den svenska malmen med hänsyn till järninnehållet värdemässigt intog en ännu mer dominerande plats. Enligt Härig, s. 145, utgjorde den år 1927 58,5 % av hela tyska malmimportens värde.

⁴ W. KELLER, s. 42, 71 f.

⁵ Ekonomisk översikt 1925 nr 2 s. 36. Jämför även F. ERICSON, Statens nya malmkontrakt (Teknisk tidskrift 1927), s. 109, som anger omkring 60 % mot före kriget endast 30 %.

⁶ Svensk finanstidning 1927 s. 149 och 195, F. ERICSON, s. 109. Enligt R. HÖÖK i Teknisk tidskrift, december 1927, s. 95, lär försök ha gjorts i Tyskland att i stället för svensk malm använda lågfosforhaltig nordafrikansk malm blandad med apatit till en lämplig thomasmalms sammansättning. Försöken skall inte ha slagit väl ut.

framhåller dessutom, att den svenska malmen skulle komma att behålla sin härskande ställning i smältverken vid Ruhr så länge fraktkostnaderna gjorde det ändamålsenligt att använda hög-värdiga malmer. Minetterna var för lågprocentiga för att ekonomiskt tåla längre transporter.⁷

Den franska ockupationen av Ruhrområdet år 1923 kom också att få en betydande inverkan på den svenska malmens ställning inom tysk industri. Ockupationen medförde att nästan samtliga avtal mellan de rhein-westfaliska hyttorna och de lothringiska gruvorna upphävdes. Med svenska gruvbolag – här i praktiken liktydigt med Grängesbergsbolaget – slöts då leveransavtal fram till 1932 med fasta priser som grundlag. Det svenska alternativet var det tekniskt och ekonomiskt mest fördelaktiga.⁸

Kring mitten av 1920-talet bör man på svenskt håll ha uppfattat situationen så, att tyska industrin av flera skäl ställt in sig på en ökad användning av svensk fosforrik malm. Det fanns knappast någon grund för att befara, att tyskarna inom de närmaste åren skulle besluta sig för att överge den väg man slagit in på efter kriget.

De under 1920-talet aktuella konkurrenterna till den svenska malmen var malmer från Frankrike, Spanien, Nordafrika, Wabana (Newfoundland) och möjligen också från Brasilien. Även om deras andel av den tyska importen steg kring årtiondets mitt, intog de var för sig en obetydlig plats jämfört med den svenska. Detta framträder särskilt tydligt, om man tar hänsyn till norr-bottensmalms höga järnhalt.⁹ De spanska, nordafrikanska, canadensiska och brasilianska kan inte ha utgjort ett omedelbart hot mot den svenska exporten till Tyskland.¹⁰ Risken måste

⁷ W. KELLER, s. 72. Jämför även H. HÄRIG, s. 101.

⁸ R. BURMESTER, s. 47, H. HÄRIG, s. 101 f., W. KELLER, s. 101 f.

⁹ W. KELLER, s. 75, Kommersiella meddelanden 1927 s. 464.

¹⁰ De spanska gruvorna hade svåra problem att brottas med. Produktionen hade gått tillbaka avsevärt sedan förkrigstiden. De goda kvaliteterna började bli utbrutna och produktionskostnaderna hade stigit. Därtill kom vissa organisatoriska

ha legat långt framme i tiden. Den kunde ej motivera de föreslagna avtalsförändringarna. De franska malmerna kan däremot ej avfärdas lika lätt ur diskussionen.¹¹ Det franska expansionshotet kan ha betraktats som överhängande. Man måste dock

missförhållanden. Man kunde ej längre producera till konkurrenskraftiga priser. De spanska malmerna ansågs ej kunna tränga ut den svenska från tyska marknaden inom överskådlig tid (W. KELLER, s. 41, H. CARLBORG, Om järnmalmsbrytningen vid Bilbao, i Teknisk tidskrift, bergsvetenskap 1926, s. 95 ff.). Den nordafrikanska malmen hade blivit en allt starkare konkurrent till den spanska. Dels var tillgången på bättre kvaliteter rikligare och dels gynnades den nordafrikanska av billigare eller åtminstone ej dyrare frakter än Bilbaomalmen vid export (H. CARLBORG, s. 96). Men eftersom det främst rörde sig om fosforren malm, torde svenskarna ha ansett dess konkurrenskraft begränsad. Endast ca 4 % av Tysklands import kom från Nordafrika 1925 (Stahl und Eisen 1927 s. 517). Grängesbergensbolagets förvärv av gruvor i Nordafrika år 1927 innebar dessutom att de nordafrikanska malmernas roll minskas i det här aktuella sammanhanget (R. HÖÖK, s. 95, Svensk finans Tidning 1927 s. 147). – Wabanamalmen var fosforhaltig, i stil med den svenska. Fyndigheterna låg i omedelbar närhet av sjötransportmöjlighet. Malmens andel i den tyska importen var också i stigande. Man får ej bortse från dess möjlighet att konkurrera med norrbottnensmalmen. En svaghet hos den canadensiska var emellertid dess tämligen låga järnhalt, omkring 50 %. Den kunde därför ej ensam användas för beskickning av masugnarna, vilket motverkade utsikten till en starkt ökad export (»Förutsättningarna för en europeisk järnkartell» i Svensk finans Tidning 1925 s. 215, »Grängesberg på den internationella malmmarknaden» i Svensk finans Tidning 1928 s. 401, W. KELLER, s. 41). – Det ansågs att Brasiliens malmer i en framtid kunde få betydelse för tysk industri. Utförseln hämmades dock av transportsvårigheter – gruvorna låg långt från kusten – och av regeringens i Minas Geraes avvisande hållning. Någon större export kunde knappast komma ifråga (T. JANÉR, Brasiliens möjligheter, i Svensk export 1928 s. 135, W. KELLER, s. 41, »Grängesberg på den internationella malmmarknaden» i Svensk finans Tidning 1928 s. 403).

¹¹ Genom att Frankrike erhöll stora minettelager vid fredsslutet, kom dess malmproduktion att ligga högt över den inhemska förbrukningen. I mitten av 1920-talet överträffades Frankrike som järnmalmsproducent endast av Förenta staterna. Följden blev ett starkt behov av att få avsättning på den utländska marknaden (N. SEHLBERG, Några anteckningar om det ekonomiska läget i Frankrike, i Kommersiella meddelanden 1927 s. 916, R. HÖÖK, s. 64). Den tyska blev ett eftertraktat mål. Men de tyska hyttorna hade ansträngt sig att fylla sitt behov från andra källor. Frankrikes andel i tyska malmimporten var 20 % år 1920 men blott 5,6 % år 1923 (R. BURMESTER, s. 46). Senare hade den dock ökat, även om den 1925 endast utgjorde ungefär 1/6 och 1926 1/4 av Sveriges (Kommersiella meddelanden 1926 s. 454 och 1927 s. 464, R. HÖÖK, s. 64). Redan i decem-

fråga sig, om en ny överenskommelse mellan Grängesbergsbolaget och staten, och de möjligheter den skulle ge till leveransavtal mellan LKAB och tyskarna, kunde hindra en utveckling mot ökat franskt inflytande. Svenskarna var beroende av den tyska marknaden.¹² De torde ej ha kunnat pressa tyskarna till sådana avtal, som skulle ha bundit järnverken så starkt vid svensk malm att de ej kunnat glida över till fransk, om det visat sig förmånligast.

Undersökningen har visat att det ej kan ha funnits någon större risk för att tyskarna skulle övergå till andra malmleverantörer. Man får anse att tysklandsargumentet huvudsakligen var ett svepskäl. Andra motiv var viktigare. Ett par av dem var långsiktiga. Grängesbergsbolaget hade anledning att yrka på revision av oförmånligt avtal. Denna önskan fanns latent sedan 1922 års avtal tillkom. Dessutom uppfattades 1920 års radikala

berumret av Ekonomisk översikt år 1924 heter det, att det »på sista tiden talats om en planerad stor sammanslutning mellan järn- och ståltillverkare i olika länder på kontinenten». Man ansåg att bakgrunden var Frankrikes önskan att återvinna och utvidga marknaden för fransk malm i Tyskland samt de båda ländernas intresse av en ordnad tillförsel av järnmalm och kol. Hur långt planerna fortskridit var ännu ovisst (Ekonomisk översikt 1924: 4 s. 6). Man kan i Sverige inte ha bortsett från risken av ökat franskt inflytande på malmfronten. År 1926 bildades så den mellaneuropeiska stålkartellen och en tysk-fransk järntrust tycktes därmed skymta i fjärran med ruhrkol och lothringenmalm som bas. Man befarade dock negativa biverkningar av ett dylikt arrangemang, och i januari 1925 sades det i Svensk finansstidning, att det är »säkert oriktigt att föreställa sig, att Frankrike t.ex. genom annektionen av de lothringiska malmförekomsterna hade medel i sin hand att tvinga Tyskland till ett vidare samarbete än det självt önskade gå med på» (Svensk finansstidning 1925 s. 215 och 1926 s. 587).

¹² A. MONTGOMERY, Svensk och internationell ekonomi 1913-1939 (Malmö 1954), s. 226. – Av uppgifterna över malmexporten i Sveriges officiella statistik, Handel, berättelserna för åren 1920-1930, framgår att största delen av Sveriges järnmalmsexport gick till Tyskland. Detta land tog mellan 70 och 80 %, i genomsnitt 75 % av Sveriges export. Ruhrkonfliktens år 1923 utgjorde ett undantag. Andelen sjönk till ca 50 %. I realiteten låg dock värdet detta år på ungefär 58 %, emedan en viss malmkvantitet exporterades från norrbottensgruvorna till Norge (lagrades i Narvik) för att vidareexporteras till Tyskland ett senare år.

socialdemokratiska partiprogram som fortfarande normgivande. Det förelåg risk för att LKAB skulle socialiseras vid en befarad socialistisk majoritet efter valet 1928. Personskiftena i regeringen år 1925 blev den direkt utlösande faktorn. Då blev nämligen socialiseringshotet brännande. Grängesbergbolaget ville genom ett nytt avtal få ett skydd mot socialisering av malmtillgångarna. Det är mot denna bakgrund vi skall studera det avtalsförslag, som lades fram för 1927 års riksdag.

4

Förhandlingarna mellan Grängesbergbolagets och statens styrelseledamöter i LKAB blev långvariga och segslitna. Staten företrädades av de socialdemokratiska riksdagsmännen Torsten Nothin och Bernhard Eriksson samt generaldirektören K. J. Beskow och överdirektören Waldemar Borgqvist.¹ Statsrepresentanterna hävdade att skulle det bli någon avtalsrevision, så skulle den ta sikte på hälftenbruk omedelbart från det nya avtalets ikraftträdande. Man skulle inte nöja sig med jämningar, »som visserligen kunde medföra någon vinst för staten, någon ökning av statens intresse men som efter statsrepresentanternas mening icke skulle tillgodose statens intressen på ett tillbörligt och riktigt sätt.» I slutskedet fördes underhandlingarna under finansminister Ernst Lybergs ledning.² Grängesbergbolaget och regeringen Ekman kunde samordna sina strävanden och nå en kompromiss, lämplig att läggas till grund för den kommande propositionen. De två socialdemokratiska representanterna torde efter regeringsskiftet i juni 1926 inte alls ha

¹ T. NOTHIN, *Från Branting till Erlander* (Stockholm 1955), s. 130 f. – K. J. Beskow var industriman, tillhörde högern och hade tidigare varit finansminister i v. Sydows ministär 1921 och i Tryggers 1923–1924. Waldemar Borgqvist var ingenjör och ämbetsman (*Svenska män och kvinnor*, Stockholm 1942, bd 1 s. 296 och 416 samt *Matrikel över kamrarnas ledamöter*, s. 13, i registret till riksdagstrycket 1925).

² FK prot. 1927: 40 s. 9, AK prot. 1927: 40 s. 66 f.

kunnat hävda några socialistiska idéer. De har fått nöja sig med att tillvarata statsintresset gentemot Grängesbergsbolaget.³

För regeringen var det angeläget att arbeta fram en proposition, som var ideologiskt acceptabel för regeringspartierna (folkfrisinnade + liberaler) och ur deras synpunkt gynnsam för staten. Propositionen måste emellertid även få så stor anslutning från andra partier, att riksdagsbehandlingen kunde bli framgångsrik. Regeringens parlamentariska underlag var mycket svagt. Ekman utnyttjade regeringspartiernas mellanställning till att driva en »tyngdpunktsparlamentarism» och från fall till fall söka stöd än hos högern och bondeförbundet, än hos socialdemokraterna.⁴ Avgörande för Ekmans vågmästarpolitik var således att endera höger- eller vänsterkanten kunde ansluta sig till regeringens linje. Det finns exempel på, att t.o.m. högern och socialdemokraterna gått samman mot regeringen, men en sådan kombination ansågs säkerligen helt utesluten i en fråga av malmfrågans karaktär.⁵

Propositionen i malmfrågan är daterad den 22 mars 1927. Den anger i »Riktlinjerna för det nya avtalet» att:

»Huvudsyftet med det nya avtalet har varit att träffa anstalter,

³ Jämför P. A. Hansson i AK prot. 1927: 40 s. 107 samt T. NOTHIN, 1955, s. 131. – Torsten Nothin ger i sina Hågkomster (Stockholm 1966) en överblick över avtalsproblemen från 1900-talets början till statsinlösen på 1950-talet och berör framför allt den roll han själv spelat vid olika tillfällen. I fråga om 1927 års avtal framkommer intet väsentligt nytt jämfört med i Från Branting till Erlander. I sina memoarer framstår Nothin mera som ämbetsman än som politiker. Han är ibland ganska kritisk mot sina partifränder. Vad man kan vänta att få veta beträffande malmfrågan är hans officiella inställning år 1927.

⁴ O. NYMAN, Parlamentarismen i Sverige (Stockholm 1963), s. 58 f. Se E. THERMAENIUS, 1935, s. 282 f. beträffande mandatfördelningen i kamrarna. Frisinnade och liberaler hade tillsammans 32 ledamöter i första kammaren och 33 i andra. En kombination med högern och bondeförbundet gav 97 i första kammaren och 121 i andra kammaren, dvs. majoritet i båda kamrarna. Anknypning till blott ett av dessa partier kunde ge majoritet endast i första kammaren ($f+1+h=81$). Samarbete med socialdemokraterna gav tillräckligt underlag i båda kamrarna (84 i första och 138 i andra kammaren).

⁵ Jämför Svensk Tidskrift 1927 s. 358 (20/6).

vilka äro ägnade att upphäva den bestående intresse-
motsättningen mellan staten såsom ägare av preferensaktierna i malm-
bolaget och trafikbolaget såsom ägare av stamaktierna. Å ömse
sidor har man därvid kommit till den bestämda uppfattningen,
att det för vinnande av åsyftat resultat icke gives något verk-
sammare medel än att söka ordna förhållandet mellan preferens-
aktieägarna och stamaktieägarna på ett sådant sätt, att deras
inbördes rättsställning, till skillnad mot vad nu gäller, i stort
sett blir densamma under hela kontraktstiden. Med utgångs-
punkt från detta betraktelsesätt har överenskommit att staten
såsom ägare av halva aktiekapitalet redan från och med den
1 oktober innevarande år principiellt skall behandlas såsom
hälftendelägare i malmbolaget, dvs. komma i åtnjutande av
samma rättigheter och vara underkastad samma skyldigheter,
som förefinnas för trafikbolaget i egenskap av ägare av den
andra hälften av aktiekapitalet.»⁶

Vad innebär då avtalsförslaget för olika intresserade parter?
Vilka partier kan väntas acceptera propositionen? Det är dels
bolagsintresset, dels statsintresset som får tas som utgångspunkt.
Men statsintresset får ej ses enbart ur den frisinnade-liberala
regeringens aspekt. De socialistiska partierna hade helt naturligt
en annan uppfattning om hur statens – i varje fall en socialistiskt
ledd stats – intressen borde tillvaratas. Det är lämpligt att jäm-
föra de gällande bestämmelserna med propositionen och be-
döma åt vilket håll den senare lutar ideologiskt och i grova drag
ekonomiskt.⁷

⁶ K. Maj:ts prop. 1927: 241 s. 39.

⁷ Det sades från flera håll, att det med propositionen som underlag var omöj-
ligt att verkligen fastslå vilken part som skulle bli ekonomiskt mest gynnad av
det nya avtalet. Att framgångsrikt analysera paragraferna ur företags- och stats-
ekonomisk synvinkel var således synnerligen svårt om ens möjligt. Framtida
händelser – oförutsedda och med olika ekonomisk verkan – kunde ej rätt be-
aktas. Spekulationer fick alltför fritt spelrum. De beräkningar som gjordes gav
också mycket olika resultat. Att nu försöka att från 1927 års förhållanden värdera
avtalsförslaget strikt ekonomiskt torde därför ej ha någon större uppgift att fylla.
Slutsatserna skulle bli alltför osäkra. Jämför t.ex. FK mot. 1927: 344, 345 och 347,

I avtalsförslagets § 9 heter det att de av stamaktieägarna valda ledamöterna äger att inom styrelsen utse ordförande och verkställande direktör.⁸ Här raseras en viktig del av 1922 års åtgärder, som syftade till att underlätta en statsinlösen. Ändringen är en framgång för Grängesbergbolaget men ingen kännbar eftergift från den av liberala idéer vägleda regeringens sida.

1922 års avtal stipulerade i § 3 en första inlösningstidpunkt 1936 och nästa tillfälle gavs 1942. Det nya avtalet skulle enligt § 25 ge rätt till inlösen först 1947. Rätten skulle därefter återkomma vart tionde år. Malmmängden, på vilken lösesumman skulle baseras, höjs från 3,75 till 4,25 milj. ton per år. Till medelnettovinsten per ton skall vid beräkningen av lösesumman dessutom läggas den royalty, som staten erhållit.⁹ Grängesbergbolaget har garderat sig mot att få ut ett lägre belopp, om nettovinsten skulle bli mindre under beräkningsperioden 1936–1945. De nya beräkningsgrunderna kunde väntas medföra ett höjt lösenbelopp. Det är staten som här synes ta de största ekonomiska riskerna. Enligt § 26 i avtalsförslaget kan staten, om det befinns nödvändigt, lösa in stamaktierna redan 1937. Lösesumman är då emellertid satt så hög att denna rättighet knappast kan komma till användning. Ändringarna av inlösningsbestämmelserna gynnar Grängesbergbolaget. Ur statsintressets synpunkt borde de ha betraktats som en eftergift. En frisinnad-liberal regering kan dock knappast väntas påkalla en inlösen. Ideologiskt kan regeringen Ekman anses ha hävdats ett fritt, icke statsdirigerat näringslivs intresse. En statsinlösen ej blott uppsköts utan dess ekonomiska genomförbarhet kunde förutsättas bli avsevärt reducerad. För en socialdemokratisk regering skulle de nya bestämmelserna vara en hämsko.

AK mot 1927: 476, »Malmavtalets innebörd» i Svensk finansstidning 1927 s. 195 samt Arvid Lindmans kommentar till propositionen i Medborgaren 1927 nr 4 (april) s. 113.

⁸ Bolagsordningen 1922 § 12, 1927 års avtalsförslag § 9 i K. Maj:ts prop. 1927: 241.

⁹ 1907 års avtal § 9, 1927 års avtalsförslag § 25.

Enligt § 6 i 1907 års avtal upplät LKAB nyttjanderätten till Luossavaara malmfält till staten under perioden 1908–1937. Vid 1937 års utgång skulle staten ha rätt att antingen behålla malmfältet med full äganderätt och utan lösen eller återlämna gruvorna till LKAB och erhålla lösen. Genom § 1 i 1918 års avtal överfördes emellertid nyttjanderätten under tiden 1919–1930 på Grängesbergbolaget och Norrbottens Jernverks Aktiebolag. Det nya avtalsförslagets § 2 stipulerar att nyttjanderätten till Luossavaarafältet den 1 oktober 1927 skall återlämnas till staten, som i sin tur utan lösen överför den till LKAB. Staten avstår från sin rätt att vid 1937 års utgång med full äganderätt behålla malmfältet. De ekonomiska följderna är svåra att värdera. Anmärkningsvärt är dock att staten avstår från full äganderätt 1937. Socialisterna måste se § 2 som förkastlig. För Grängesbergbolaget innebär de nya bestämmelserna en möjlighet att långt framåt i tiden ha kontrollen över Luossavaarafältet.

Genom § 3 ersätts de olika och komplicerade bestämmelserna om brytningsrätt i avtalen från 1907 t.o.m. 1922 med enhetliga föreskrifter.¹⁰ Paragrafen bör undanröja intressetvister inte minst då LKAB:s vinst skall fördelas. – LKAB får rätt att bryta 9 milj. ton per år. Bolaget har räknat med att avnämarnas behov de närmaste åren skulle uppgå till c:a 8 à 9 milj. ton per år. I propositionen anges att de gällande avtalen tillsammans tillåter en brytning av något mer än 8 milj. ton t.o.m. 1937. Enligt bolagsledningen medgav de befintliga anläggningarna endast något mer än 6 milj. ton.¹¹ Hälftenbruket skulle möjliggöra ett uttag av upp till de medgivna 9 milj. ton per år. Ökad brytning och export gynnar landets handelsbalans samtidigt som både staten och Grängesbergbolaget höjer sin vinst. Flera arbetstill-

¹⁰ 1907 års avtal §§7 och 10, 1908 års § 1, 1913 års § 1, 1918 års §§ 1, 2 och 4 samt 1922 års § 3.

¹¹ K. Maj:ts prop 1927: 241 s. 37.

fällen kan erbjudas. Även socialdemokraterna borde hälsa en större brytning med tillfredsställelse.

Grängesbergsbolagets rätt att exportera järnmalm från gruvorna i Grängesberg höjs enligt § 19 med 200 000 ton per år till 1 milj. ton. Paragrafen är ekonomiskt förmånlig främst för bolaget.

Enligt de gällande avtalen erhöll staten endast en relativt obetydlig royalt per ton bruten malm t.o.m. 1937 på större delen av malm mängden, medan LKAB:s vinst därefter skulle delas lika mellan preferens- och stamaktierna.¹² I avtalsförslaget, §§ 4 och 5, får staten genast en förmånligare ställning. I stort sett delas vinsten lika från 1 oktober 1927 men vissa royaltbestämmelser ger Grängesbergsbolaget ett visst företräde till och med september 1932. De största fördelarna för staten skulle emellertid inträda 1947, således efter första inlösningsmöjligheten. Då delas nettovinsten per ton intill 3,75 milj. ton per år lika mellan preferens- och stamaktier. Nettovinsten på överskjutande kvantiteter fördelas med $\frac{2}{3}$ till preferens- och $\frac{1}{3}$ till stamaktierna. Även om hänsyn tas till de ökade ekonomiska skyldigheter, som hälftenbruket medför, måste förslaget innebära att staten kunde få ett större utbyte av LKAB:s rörelse än tidigare. Regeringen får anses ha väl tillvaratagit statens ekonomiska intressen. Det torde ha varit svårt att bedöma om Grängesbergsbolaget under ekonomiskt överskådlig tid skulle vinna eller förlora på den nya vinstfördelningen.¹³ De för staten särskilt förmånliga villkoren, som skulle inträda 1947, kan misstänkas vara ett led i strävandet att göra ett förstatligande mindre lockande.

Avtalsförslagets § 13 innebär att 1907 års fraktpriser – base-

¹² Bolagsordningen 1922 §§ 4 och 8.

¹³ Det kan nämnas att beräkningar, som anförs i motion av herr Stendahl (h), och utredningsresultat, som tillhandahållits statsutskottet, ger olika besked. Se FK mot. 1927: 344 samt StU 1927: 157 bilaga 2, »Granskning av herr Stendahls motion nr 344 i 1:a kammaren».

rade på 1907 års penningvärde och järnvägsomkostnader – i stort sett blir fastlåsta för framtiden.¹⁴ De vinster LKAB kommer att göra på de billiga frakterna motsvaras av omotiverat låga intäkter för statens järnvägar; dvs. det är statsverket som står för uppoffringen. Den vinnande parten är Grängesbergsbolaget. Regeringen har ej hävdlat statsintresset med denna paragraf. Denna bedömning förändras ej av att § 14 (samma innehåll som i 1907 års § 14 och 1922 års § 2) stadgar, att LKAB skall erlægga frakttillägg för att eliminera eventuellt underskott på järnvägsdriften å linjen Svartön–Riksgränsen.

Bestämmelsen att Grängesbergsbolaget befrias från att gälda LKAB:s skulder får ses som en naturlig följd av hälftenbruket.¹⁵ Som isolerad företeelse är föreskriften en anseelig förmån för privatintresset.

Det framlagda avtalsförslaget bör ha gett intrycket, att staten genom hälftenbruket och den ökade brytningsmängden måste få en ökad behållning av LKAB:s rörelse. I så måtto har regeringen tillvaratagit statsintresset. Men man frågar sig, om förhandlingarna inte gjort onödiga eftergifter beträffande fraktsatserna och beräkningen av lösesumman. Därtill kommer att ett flertal bestämmelser icke blott uppskjuter inlösningstidpunkten utan på olika sätt försvårar en inlösen. Det verkar, som Grängesbergsbolaget speciellt har velat försäkra sig om, att ett förstataligande ej skulle kunna ske inom överskådlig tid.

Kampen mellan privatintresset och statsintresset hade utspelats under förhandlingarna, vilka resulterade i den kompromiss, som framlagts i propositionen. För vilken partikombination i den Ekmanska vågmästertaktiken var propositionen tillrättalagd? Storfinansen representerades politiskt av högerpartiet. Då Grängesbergsbolaget godkänt avtalsförslaget, får man förutsätta

¹⁴ 1907 års avtal § 8, 1913 års § 2, 1918 års § 8 och 1927 års avtalsförslag § 13.

¹⁵ 1907 års avtal § 4, 1927 års avtalsförslag § 34.

att det – eventuellt med några ruckningar – skulle accepteras och försvaras av högern. I snävt ekonomiskt avseende (staten borde redan från 1927 få större ekonomiskt utbyte av förslaget än av gällande avtal) borde kanske även socialdemokraterna kunna anta propositionen, även om vissa bestämmelser måste tydas som undfallenhet åt privatkapitalisterna. Ideologiskt fick den dock betraktas som oantagbar främst på grund av de socialistiskt sett negativa inlösningsbestämmelserna. Att punkt XIII i 1920 års partiprogram fortfarande var normgivande framgår i klara ord av Per Albin Hanssons uttalande då socialiseringsnämnden dryftades i februari 1927.¹⁶

Liberalerna och de frisinnade såväl som högern strävade efter att försvara den enskilda äganderätten och företagsamheten och att motverka framtida socialisering.¹⁷ De bestämmelser som försvårade statsinlösen tillmötesgick således ej blott Grängesbergsbolagets önskemål. Det var även helt i linje med både regeringspartiernas och högerns idéer. Regeringen har planerat för ett samgående mellan liberalerna, de frisinnade och högern vid malmfrågans avgörande i riksdagen.

För att nå riksdagsmajoritet fordrades även bondeförbundets medverkan, dvs. en enad borgerlig front.¹⁸ Bondeförbundet hade tidigare ansetts stå tämligen nära högern. Vid mitten av 1920-talet, då partiet nått en stigande numerär och större riksdags-erfarenhet, började det föra en mera påtagligt självständig politik.¹⁹ Det fanns tecken på att motsättningen mellan bönder och arbetare började luckras upp.²⁰ Partiet kan under denna tid ej anses ha följt någon strikt partilinje utom i jordbruksfrågor. Bondeförbundarna skall ha varit ytterst rädda för att synas

¹⁶ AK prot. 1927: 9 s. 54 ff.

¹⁷ »Frisinnade Landsföreningens valprogram 1924» i De Frisinnade 1924 nr 6, »Svenska Högerns Program» i Medborgaren 1927 nr 3 B s. 2. Även E. THERMAENIUS, Sveriges politiska partier (Stockholm 1933), s. 38, 59 och 70.

¹⁸ Se E. THERMAENIUS, 1935, s. 282 f.

¹⁹ E. THERMAENIUS, 1935, s. 279 f.

²⁰ E. WIGFORSS, Minnen II, 1914–1932 (Stockholm 1951), s. 289 ff.

engagerade med andra partier eller deras regeringar.²¹ Avgörande för bondeförbundet torde således inte ha varit blott frågan om propositionen kunde accepteras eller ej. Det var ovisst vilken linje partiet skulle ansluta sig till.

5

Propositionen var daterad den 22 mars 1927. Reaktionen lät inte vänta på sig. Flera motioner överlämnades i båda kamrarna.¹ Högerledaren Arvid Lindman gav sin kommentar i aprilnumret av Medborgaren.

Kommunisternas motion underkände propositionen. Det allmännas intresse hade utan sakskäl blivit förbisett på ett markant sätt och frågan hade påskyndats otillbörligt. Kommunisternas sätt att reagera var naturligt och har här inte mer av intresse att ge.

I socialdemokraternas motion nr 476 i andra kammaren, undertecknad av 18 ledamöter, finns partiets officiella inställning deklarerad. Man förutsatte bl.a. att den forcerade brytningen skulle leda till att gruvfältens värde efter tjugo år måste ha sjunkit avsevärt. Trots detta var det meningen att lösensumman skall höjas till 1947. För övrigt ger propositionen ej underbyggda uppgifter om avtalets fördelar och nackdelar. Remissinstanserna har dessutom haft för kort tid på sig att penetrera frågan. Grunden saknas för att riksdagen skall kunna fatta ett beslut baserat på samvetsgrant omdöme. Motionärerna är av den uppfattningen, att det ej bör vara omöjligt att inom det gällande avtalets ram genom ömsesidigt tillmötesgående finna en

²¹ O. DAHLÉN, Våra politiska partier. Program och gärningar (Sundsvall 1950), s. 53, G. HECKSCHER - V. HELTE, De politiska åskådningarna och partierna (Östhammar 1950), s. 196.

¹ Motioner i FK:

nr 344 (8/4) Stendahl (h),
nr 345 (21/4) Lindhagen (s),
nr 347 (20/4) Asplund (s).

Motioner i AK:

nr, 466 467 (6/4) fyra kommunister,
nr 468 (6/4) Hage (s),
nr 475 (21/4) Hage (s),
nr 476 (21/4) aderton socialdemokrater.

lämplig övergångsform, som tillåter ökad brytning och malmförsäljning, utan att staten mister sin inlösningsrätt år 1936. Man hemställer att riksdagen måtte avslå propositionen. Tönen i denna motion är dock synnerligen moderat.

Samma tankegångar kommer fram i motionerna från enskilda socialdemokratiska ledamöter. I första kammaren framför dock borgmästaren i Stockholm, Carl Lindhagen, sina synpunkter i betydligt skarpare ordalag. Han talar om »rovbrytning på bekostnad av kommande släkten», håller före att man vill omintetgöra framtida inlösen och misstänker att regeringen spelat bakom kulisserna med bolagsintresset. Enligt Lindhagen bör propositionen avslås och frågan tas upp till förnyat övervägande med befrämjande av inlösen 1936 som mål.

C. I. Asplund, bergmästare i Luleå, penetrerar framför allt de brytningstekniska, ekonomiska och avsättningsmässiga problemen. Han får framträda som den socialdemokratiska sakkunskapen i första kammaren. Hans yrkande har samma innebörd som andrakammarmotionen nr 476. Frakttaxorna kritiseras av järnvägsbokhållaren Hage från Luleå. Även denne misstänker att malmtillgångarna med det nya avtalet aldrig helt kommer i statens händer. Socialdemokraternas linje inför utskottsbehandlingen var tydlig klar. Propositionen skulle avslås och nya förhandlingar påyrkas.

De av grosshandlare Stendahl (h) utförda vinstberäkningarna gav vid handen att den vinst, som staten sades få genom avtalsförslaget, endast var chimär. Statsintresset var ej tillvarataget och riksdagen borde ej bifalla förslaget. Förnyade underhandlingar med Grängesbergsbolaget föreslogs.

Arvid Lindmans genomgång av proposition präglas av en misstanke att staten blir den uppoftande parten. Han frågar sig vem det är som vinner på den ena och den andra avtalsändringen och konstaterar att propositionen ej ger några besked.² Lind-

² A. LINDMAN i Medborgaren 1927 nr 4 (april) s. 113 ff.

mans inlägg synes genomsyrat av tanken att statens intressen måste tillvaratas i malmfrågan. Man får – med hänsyn till hans ledarställning inom högerpartiet – tillmäta inlägget en ansevärd tyngd. Det bör ha varit väntat att han skulle söka påverka utskottsbehandlingen i en för statsintresset fördelaktig riktning. Högern synes redan vara inställd på att propositionen i vissa stycken skulle korrigeras.

Man kan naturligtvis spekulera över om Stendahl och Lindman av taktiska skäl fått demonstrera högerpartiets ansvar för att staten skulle få vad som tillkom den. Avsikten torde i så fall närmast ha varit att bereda vägen för bondeförbundets anslutning och kanske övertyga någon vankelmodig socialdemokrat om att avtalsförslaget efter vissa ändringar borde bli antagbart. Några bindande belägg för ett antagande i den riktningen kan dock ej anföras. Det kunde därför synas mest befogat att helt enkelt se de båda högermännens inlägg enbart som uttryck för en önskan att hävda statens rätt. Denna Lindmans inställning omvittnas i Ivar Anderssons biografi. Där heter det att »statsintresset var för Lindman alltid det primära.» Det var statens intresse och uppgift att befrämja näringslivet – men Ivar Andersson tillägger – men inte att dirigera näringslivet, slå under sig produktionsmedlen. Lindman var alltigenom antisocialist.³ De sista raderna stärker misstanken att Lindmans syfte var dubbelt. Dels skulle staten få en skälig vinstandel, dels skulle den fria företagsamheten gynnas. Då högern främst genom Lindman fått tillkännage sin goda vilja, kunde propositionen bringas i en bättre dager. Regeringen har tydligen – i samförstånd med Grängesbergbolaget – lagt in en viss prutmån i propositionen och den skulle utnyttjas för att visa tillmötesgående. Manövrerna fick förberedas i god tid och ledas in på rätt spår.

Värt att notera är att bondeförbundet var det enda parti utanför regeringen, som ej avlät någon motion. Frågan låg ej

³ I. ANDERSSON, Arvid Lindman och hans tid (Stockholm 1956), s. 264 f.

inom bondeförbundets direkta intressesfär. Partiet ville tydligen inte binda sig för en viss linje utan bevara möjligheten till att senare fritt taga ställning.

6

Under minoritetsparlamentarismens tid var det i regel i utskotten som frågorna i realiteten avgjordes.¹ En framgång för propositionen i statsutskottet skulle vara ett stort steg närmare lösning av frågan i riksdagen. De ovan relaterade bedömningarna av propositionen visar emellertid, att man hade att vänta ändringar i förslaget. Var statsminister Ekmans inflytande över utskottsarbetet så starkt, att propositionen inte i nämnvärd utsträckning kom att skifta karaktär? Det får avgöras genom en undersökning av de ändringar utskottet föreslog i sitt utlåtande nr 157.

Den första av dessa ändringar innebar, att Grängesbergsbolaget under tiden 1937 till 1942 skulle till staten betala en så stor del av vad bolaget under perioden från 1 oktober 1927 till 30 september 1932 uppburit i royalty, som vid fullt hälftenbruk bort tillkomma staten. Ändringen är ekonomiskt förmånlig för staten. Man har med bestämmelsen närmat sig den jämna vinstfördelningen. Att Grängesbergsbolaget ej kunde avstå från royaltyförmånen redan 1927 sades bero på att utdelningen på stamaktierna då skulle sjunka. Detta skulle aktieägarna ej godta.²

Den andra förändringen berör fraktavgifterna. Statens Järnvägar har fått vissa möjligheter att höja avgifterna 1947. Men statens intresse är tillvarataget först från den tidpunkt, vid vilken inlösen kan bli aktuell. Sker inlösen 1947 är bestämmel-

¹ O. NYMAN, s. 46 och 57 f.

² § 5 i 1927 års avtalsförslag stipulerade att av LKAB:s utdelningsbara nettovinst skulle preferensaktierna få 1: 50 kr lägre utdelning per ton än stamaktierna under tiden 1/10 1927-30/9 1947. Dessutom skulle LKAB enligt § 4 för varje ton bortfraktad malm erlagga royalty till staten med 1: 50 kr under tiden 1/10 1927-30/9 1947 samt till Grängesbergsbolaget med 1:- kr tiden 1/10 1927-30/9 1931 och -: 50 kr tiden 1/10 1931-30/9 1932. - StU 1927: 157 s. 61.

sen således värdelös för staten. Ändringsförslaget ger Grängesbergsbolaget rätt att påfordra statsinlösen, om fraktöverenskommelse ej kan träffas mellan parterna vid viss tid. Beträffande lösesummans storlek tillmötesgick man statsintresset. Men kunde staten inom tre månader ej bestämma sig för inlösen, skulle de gamla fraktsatserna vidmakthållas tio år.³ Känner Grängesbergsbolaget på sig, att staten ej har möjlighet eller vilja att företa inlösen, kan paragrafen utnyttjas för att pressa fram en förlängning av fraktavtalet. Det är tvivelaktigt om utskottsändringen kan anses hävda statsintresset, även om den ytligt sett kan förefalla att göra det. Det rör sig närmast om en fiktiv förskjutning av en bestämmelse, som redan i motionerna kritiserats skarpt och som skulle komma att nagelfaras hårt i pressen och riksdagen.

För det tredje föreslår statsutskottet att gruvor och malmfält inom Norrbotten tillhörande AB Nordsvenska Malmfältet eller Grängesbergsbolaget skall 1927 utan ersättning och med full äganderätt överlämnas till staten. Malm från dem skall till oktober 1947 endast få levereras till svensk järnindustri.⁴ Grängesbergsbolaget får göra en reträtt, men statens möjlighet att utnyttja malmtillgångarna blir begränsad. Staten kan med dessa malmer ej uppträda som konkurrent till Grängesbergsbolaget på världsmarknaden. Vidare ligger de berörda malmfälten avlägset och är utan goda kommunikationer.⁵ Ändringen bör ej värderas som en större uppoffring från bolagets sida. Det är snarare en gest, som skall förta oppositionens styrka genom att man kan påvisa, att staten dock fått full äganderätt över stora naturtillgångar.

Staten måste anses ekonomiskt komma att tjäna på utskottets förslag. Men inlösningstidpunkten har man ej ruckat på och ett förstatligande har ej gjorts lättare. Statsintresset har försvarats

³ StU 1927: 157 s. 62.

⁴ StU 1927: 157 s. 62 f.

⁵ StU 1927: 157 s. 77.

ur högerens och regeringspartiernas synpunkt men ej nämnvärt ur socialistisk. Grängesbergsbolagets fortsatta delägarskap har inte försvagats, men ekonomiskt betyder ändringarna vissa offer från bolagets sida. Huvudintrycket blir att utskottsändringarna genomförts som taktiska drag för att mildra angreppen på särskilt utsatta nyckelparagrafer, nämligen de om äganderätten till naturtillgångarna, vinstfördelningen och fraktbestämmelserna. Motionernas angrepp har parerats. Ändringarna får ses som nödvändiga frontförskjutningar för att det nya avtalet säkrare skulle bli godkänt redan vid årets riksdag. Det ligger närmast till hands att se högeren och regeringen som agerande för att få fram ett av bondeförbundet godtagbart förslag. Antagandet styrks av flera uttalanden.

I Medborgaren – daterat den 31 maj – heter det: »Man röjer ingen hemlighet, om man säger, att de av utskottet sålunda föreslagna förändringarna tillkommit på initiativ av amiral Lindman.»⁶ Den 2 juni yttrar lantbrukare Swen Persson i Fritorp (h) i kammardebatten: »Det är, . . ., inte regeringens förslag som här föreligger till avgörande, utan jag skulle nästan vilja kalla det för herr Lindmans förslag – det är för resten en sak, som är för oss alla välbekant –.»⁷ Ivar Andersson påpekar att Lindman noga följde malmfrågans utskottsbehandling.⁸ Det antyds emellertid i litteraturen att Ekman hade svårt att underhandla med andra partiledare och särskilt med Lindman. Det blev oftast landshövdingen i Kopparbergs län, Herman Kvarnzelius, som fick sköta kontakterna. Han har beskrivits som en mästare i att smidigt nå kompromisslösningar och som helt lojal mot partiledning.⁹ Denna karakteristik av Kvarnzelius – statsutskottets

⁶ Medborgaren 1927 s. 205.

⁷ AK prot. 1927: 40 s. 99. Jämför Dagens Nyheter 1/6 1927 .

⁸ I. ANDERSSON, s. 270 f.

⁹ G. ANDERSSON, Från bondetåget till samlingsregeringen (Stockholm 1955), s. 51 f., E. PALMSTIERNÄ, Åtskilliga egenheter (Stockholm 1950), s. 66 f. – Gustaf Andersson i Rasjön var folkfrisinnad riksdagsman. Han bygger sin framställning i memoarerna delvis på tidigare gjorda anteckningar men framför allt på kvar-

dåvarande ordförande – stöder påståendena, att förslaget var en skapelse av Kvarnzelius och Lindman.¹⁰

Man torde kunna dra den slutsatsen, att det var främst högern som dirigerade utskottsändringarna. Lindman fick tillfälle att tjäna både staten och den fria företagsamheten. Kvarnzelius tog väl tillvara regeringens intresse, så att ett för Ekman icke desavouerande avtalsförslag kunde föreläggas riksdagen.

Utskottsförslaget är daterat den 30 maj. Det gick igenom med minsta möjliga marginal. 12 borgerliga ledamöter – däribland bondeförbundsledaren i första kammaren, Petrus Nilsson i Gränebo – röstade för förslaget medan de elva socialdemokraterna samt bondeförbundaren Olof Olsson i Kullenbergstorp reserverade sig; den senare utan motivering.¹¹

De socialdemokratiska reservanterna sökte påvisa att utskottsförslaget ej var fördelaktigt för staten och ej heller nödvändigt för att malmbrytning och -försäljning skulle stiga till den kvantitet, som från Grängesbergbolaget ansågs påkallat. Reservanterna förnekade ej att gällande avtal behövde kompletteras, men det skulle ske efter nya förhandlingar.¹² Socialdemo-

stående minnesintyck. Boken är präglad av författarens liberala syn. – Erik Palmstierna var från början liberal men gjorde efter 1910 en snabb karriär inom socialdemokratiska partiet. Man såg på honom med ovilja inom partiets vänsterflygel (Svenska män och kvinnor, bd 6 s. 31).

¹⁰ Social-Demokraten 31/5 1927 (Artur Engberg), Ny Tid 1/6 1927 (A. C. Lindblad), Nya Dagligt Allehanda 3/6 1927.

¹¹ StU 1927: 157 s. 66 ff. – Den skånske hemmansägaren Olof Olsson i Kullenbergstorp var åren 1909–11 ledamot av andra kammaren och räknades då som högervilde. »1918 återkom han till riksdagen som representant för Jordbrukarnas riksförbund. Då detta parti uppgick i Bondeförbundet, framträdde han snart som en av det sammanslagna partiets mest kunniga, inflytelserika och talföra medlemmar. Efter J. Johanssons i Kälkebo bortgång blev han även ordf. i riksdagspartiet» (från 1929) (E. THERMAENIUS i Svensk uppslagsbok, Malmö 1952, bd 21 sp. 1009). Elis Håstad omnämner honom som »den originelle, filosofiske och konservative Olof Olsson i Kullenbergstorp (tidigare högerman)» (E. HÅSTAD, Sveriges historia under 1900-talet, Stockholm 1961, s. 108).

¹² StU 1927: 157 s. 66 ff.

kraternas mål var att få uppskov med avtalsfrågan. Deras reservation är moderat i sin hållning. Partiet hoppades på valframgång 1928 och hade all anledning att vänta med att ändra på de gällande föreskrifterna. Dessutom var utskottsförslaget liksom propositionen ideologiskt oantagbart.

Bondeförbundaren Petrus Nilsson i Gränebo såg till att det borgerliga förslaget gick vidare till riksdagen. Det kunde se ut som Olsson i Kullenbergstorp fick demonstera, att bondeförbundet behöll sin fria kurs. Att det blev så verkar dock vara mera en slump än taktik. En blank reservation plus en anslutning till den friserade propositionen kan anses tyda på att bondeförbundet uppskattade det borgerliga förslaget mer än den socialdemokratiska uppskovslinjen. Ekman och högern kunde vänta sig en seger i riksdagen. »Kullenbergstorps» blanka reservation torde dock ha ingett farhågor hos de borgerliga och förhoppningar hos socialdemokraterna och därigenom bringat stoff och energi åt presskampanjen inför kammardebatten.

I statsutskottets ändringsförslag gjordes inte något avkall på de bestämmelser, som innebar skydd mot socialisering. Dessutom framhävdes i utskottsytttrandet det angelägna i att frågan löstes vid årets riksdag. Skälet som anges är att man genom ett uppskov kan försitta en fördelaktig uppgörelse med den tyska marknaden till obotlig skada för landet.¹³ Bristerna i denna motivering har påpekats av framför allt socialdemokrater, men även Arvid Lindman tvivlade på att man behövde ta det tyska hotet alltför allvarligt. Han lägger större vikt vid att det nya avtalet skulle upphäva intressemotsättningarna mellan preferens- och stamaktieägarna.¹⁴ Att tysklandsargumentet får uppfattas som ett svepskäl har ovan redan fastslagits. Enbart en reglering av statens och Grängesbergsbolagets mellanhavanden borde av den anledningen ej ha behövt drivas fram med så stor brådska och angelägenhet.

¹³ StU 1927: 157 s. 44 f.

¹⁴ AK mot. 1927: 476, Medborgaren 1927 s. 114.

Partiordföranden Per Albin Hanssons uttalande i socialiseringsfrågan i februari 1927 visar att socialiseringsparagrafen ej förlorat sin halt.¹⁵ Ur Medborgaren kan man utläsa att högern uppfattade paragrafen som en ständigt lurande fara.¹⁶ Personskiftena i regeringen 1925 skärpte farhågorna ytterligare. Man var dessutom på många håll inställd på socialdemokratisk valseger 1928, kanske med absolut majoritet i andra kammaren som resultat.¹⁷

Utskottsbehandlingen stöder, liksom undersökningen av propositionen, antagandet att huvudorsaken till att Grängesbergsbolaget önskar ett nytt avtal är att söka i socialiseringshotet.

7

Det var Grängesbergsbolagets målsättning att uppskjuta statsinlösen på obestämd tid och att stärka sin position i LKAB:s styrelse. Taktiken verkar hård och samtidigt riskabel, ty den måste ha inneburit ansevärd risk för avslag i riksdagen förutom de ekonomiska upppoffringar statsutskottets ändringar skulle medföra. Bolaget var tydligen berett att betala ganska mycket för att nå sitt mål. Bakgrunden till detta får man se i bolagets internationella engagemang under 1920-talet.

Vid 1920-talets mitt behärskade Grängesbergsbolaget ungefär hälften av den internationella handeln med järnmalm. Tyngdpunkten låg på den fosforrika malmens område.¹ Det var naturligt om man i detta läge utvecklade planer på att nå en så dominerande ställning som möjligt på malmmarknaden. Omkring den 1 mars 1927 tillkännagav Grängesbergsbolaget, att man köpt vissa gruvor i Nordafrika samt att man erhållit koncession på ett malmfält och tillstånd till undersökningsarbeten

¹⁵ AK prot. 1927: 9 s. 54 ff.

¹⁶ Medborgaren 1927 nr 3 (mars) s. 81 och nr 5 (maj) s. 180 f.

¹⁷ Svenska Landsbygden 17/5 1927, Medborgaren 1927 nr 3 B (mars), H. TINGSTEN del II, s. 115.

¹ Svensk finansstidning 1927 s. 149, Stahl und Eisen 1927 s. 517.

inom ett par andra nordafrikanska fält. Svensk finansstidning angav år 1928 att de förvärvade gruvorna hade en kapacitet av 2½ millioner ton per år. Detta betydde en koncentration på den fria malmmarknaden. Bolagets internationella ställning förstärktes avsevärt beträffande fosforrena malmer, vilken marknad förut ej varit dess styrka.² Förvärvet av Stora Kopparbergs andel i Grängesbergs exportfält senare under år 1927 får också uppfattas som ett tecken på monopolsträvande. Genom detta köp ansågs Grängesbergsbolaget kunna öka sin export från Grängesberg med 40 à 50 % utöver den million ton, som 1927 års avtal med staten tillät. Nyförvärvet var ej underkastat några restriktioner från statens sida.³ Året därpå fick bolaget option på gruvor i norra Chile. Dessa fyndigheter innehöll såväl fosforren som fosforrik malm med en järnhalt på c:a 65 %. Bolagets totala exportkapacitet på den fria marknaden uppskattades nu till omkring 75 % av hela marknaden absorptionsförmåga. Grängesbergsbolaget hade således utvecklats till världens största malmbrytnings- och malmhandelsföretag på den internationella marknaden. Det ansågs att man systematiskt tillvaratagit de tillfällen, som erbjudit sig till förvärv av de malmtillgångar, som var av betydelse för den fria marknaden, och att expansionen sannolikt ännu ej var avslutad.⁴ Man skall även ha känt sig för hos lothringiska och franska malmintressenter.⁵

Gruvförvärv av den aktuella omfattningen torde kräva långa förberedelser och underhandlingar. Även om säkra uppgifter om transaktionerna ej nådde utanför den trängre kretsen förrän i början av 1927, måste utvecklingsplanerna ha tagit fasta former redan innan Grängesbergsbolaget begärde förhandlingar om nytt malmavtal i juni 1925. Man kan således förutsätta att bola-

² Svensk finansstidning 1927 s. 147 och 1928 s. 399, Stahl und Eisen 1927 s. 517.

³ Svensk finansstidning 1927 s. 766, 1927 års avtalsförslag § 19.

⁴ »Grängesberg på den internationella marknaden» i Svensk finansstidning 1928 s. 399 ff.

⁵ Svensk export 1928 s. 96.

laget redan år 1925 hade planer på att skaffa sig en dominerande position på malmmarknaden. Ett villkor var att man behärskade LKAB:s produktion och export. Lapplandsmalmerens roll på världsmarknaden var så stor, att ett framtida förstatligande skulle bryta den dominans Grängesbergsbolaget arbetade på att uppnå. För bolaget medförde det gällande malmavtalet osäkerhet för att de monopolistiska planerna skulle lyckas. Man behövde ett nytt avtal för att försäkra sig om ökad bestämmanderätt i LKAB och verkligt skydd mot socialisering. Argumentet att man riskerade att förlora den tyska marknaden hade ur svensk inrikespolitisk synpunkt en neutral karaktär och kunde därför användas för att påverka opinionen utan att Grängesbergsbolaget kom i en ofördelaktig dager. När det dessutom framstod som mycket sannolikt, att socialdemokraterna kunde få majoritet efter 1928 års andrakammarval, blev det nödvändigt att pressa igenom avtalet redan vid riksdagen 1927. Men utan bestämmelser, som innebar en säker spärr mot statsinlösen, skulle ett nytt avtal ha varit av ringa värde i den förhandenvarande situationen. Bolaget kunde ej ge avkall i fråga om socialiseringsskyddet. För att ha utsikt att nå sitt mål på malmmarknaden var man tvungen att ta risken av ett avslag i riksdagen. Regeringen och högern fick förfäkta bolagskraven. Ett i de viktiga punkterna nedprutat avtal hade Grängesbergsbolaget ej anledning att godta. Även om ett sådant godkänts av riksdagen, skulle resultatet i realiteten således ha kommit att betraktas som ett nederlag för regeringen.

Det var Kreuger & Toll som tillkännagav åtagandena i Chile år 1928.⁶ Ivar Kreuger hade 1925 skaffat sina första Grängesaktier.⁷ Vid tiden för riksdagsbehandlingen 1927 innehade han 75 000 aktier och i början av 1928 ökades antalet till 155 000. Därmed nådde Kreugerkoncernen praktiskt taget majoritet i

⁶ Svensk finansstidning 1928 s. 399.

⁷ R. SHAPLEN, Kreuger – geni och svindlare (Falköping 1961), s. 105.

Grängesbergsbolaget.⁸ Man bör observera att detta skedde vid en tidpunkt, då bolagets dominerande ställning på världsmarknaden måste ha varit säkrad. Under hela tjugotalet tillhörde Kreuger Grängesbergsbolagets styrelse.⁹ Han har således haft god inblick i och säkerligen ett starkt inflytande över bolagets planer och transaktioner. Det är inte förvånande att man i intresserade kretsar år 1928 förband Grängesbergsbolagets expansion med namnet Ivar Kreuger.¹⁰ Redan under presskampanjen och i riksdagsdebatten år 1927 kom detta samband att från socialdemokratiskt håll framhållas av redaktörerna Artur Engberg och A. C. Lindblad.¹¹ Deras utspel synes ha varit grundat på faktiska förhållanden.

8

Förutom bondeförbundets vaga hållning i utskottsvoteringen i malmfrågan bör det framhållas, att partiet tidigare under riksdagen ej hade visat någon principiell motvilja att stå på samma sida som högern eller socialdemokraterna. I kommunalskattefrågan den 28 maj anslöt sig en grupp på elva bondeförbundare kring Olsson i Kullenbergstorp till socialdemokraterna.¹ Om också socialdemokraternas förslag i malmfrågan kunde attrahera denna grupp, skulle uppskovsyrkandet kunna få majoritet. Därtill måste malmfrågan ha betraktats som ett för bondeförbundet relativt neutralt problem. Presskampanjen och viktiga delar av riksdagsdebatten får bl.a. ses mot denna bakgrund.

Förspelet i pressen börjar omkring den 25 maj, men först efter utskottsvoteringen den 30 maj kunde det verkliga utspelet

⁸ Svensk finansstidning 1927 s. 330 och 1928 s. 280, 399. Jämför Nya Dagligt Allehanda 1/6 1927 under sign. »Argentarius».

⁹ Trafikaktiebolaget Grängesberg – Oxelösunds Styrelses berättelser för åren 1920–1930 (Stockholm 1921–1931).

¹⁰ Svensk finansstidning 1928 s. 399, Svensk export 1928 s. 96.

¹¹ Social-Demokraten 28/5, 31/5 1927, Ny Tid 28/5, 1/6 1927, FK prot. 1927: 40 s. 6 ff., AK prot. 1927: 40 s. 106 f.

¹ O. NYMAN, s. 59, E. WIGFORSS, s. 290, Skånska Dagbladet 30/5 1927.

ske. Ledarskribenten i Skånska Dagbladet den 25/5 anser, att den kommersiella skötseln skall vara så skicklig som möjligt. Han ställer sig därför mycket negativ till eventualiteten av ren statsdrift och företräder synbarligen samma ståndpunkt som Petrus Nilsson i Gränebo i utskottet. I Svenska Landsbygden den 27/5 framhölls dock att malmfrågans öde var ovisst. Detta omdöme faller även Per Albin Hansson i Ny Tid samma dag. För övrigt tar han ej ställning till frågan om nytt malmavtal. Den 28 maj tar Artur Engberg och A. C. Lindblad initiativet till en mera nyanserad framställning. Engberg anför i Social-Demokraten i stort sett samma synpunkter, som de socialdemokratiska motionärerna tidigare gjort.² Han skärper emellertid problematiken, då han drar in Krügerkoncernen i bilden och säger: »Man har det bestämda intrycket, att mäktiga storfinansiella intressen skulle ta hem spelet, därest riksdagens kamrar bifölle den kungl. propositionen.» Han uttrycker sig dock i ganska försiktiga ordalag. Innehållet i Lindblads ledare i Ny Tid överensstämmer i princip med Engbergs. Man kan möjligen anse att Lindblad trycker hårdare på att det är stora och inte blott svenska finansintressen som ligger bakom. »Så länge inlösningsrätten svävar som ett damoklessvärd över bolaget hämmas de utländska aktiespekulanterna i någon mån men fritt därifrån skulle det höga spelet börja på allvar.» Något starkt bemötande kan dessa inlägg ej sägas få i Svenska Dagbladet den 29 maj, där man anför den tyska frågan och varnar för uppskov.

Sedan det nya malmavtalet tillstyrkts av statsutskottet den 30 maj kunde man vänta att reservanterna, socialdemokraterna, skulle öppna motelden med sådana vapen, som borde påverka de ännu vankelmodiga kammarledamöterna och den allmänna opinionen. Ledaren i Svenska Landsbygden påpekar den 31 maj, att partiet visat, att det kunde utgöra tungan på vågskålen – »om nu blott alla bondeförbundare ville inse detta.» Högertid-

² Se FK mot. 1927: 345, AK mot. 1927: 476.

ningen Nya Dagligt Allehanda stod inte främmande för möjligheten av ett samspel mellan bondeförbundsgruppen Reuter-skiöld-Olsson i Kullenbergstorp och socialdemokraterna.³ Samma dag utför Engberg sin verkliga »krigsdans». Så snart statsutskottet »gått in under oket» skriver Engberg sin ledare i Social-Demokraten under rubriken: »Skall hr Kreuger segra över Sveriges riksdag?» Det är till bondeförbundet han riktar sig. Engberg påvisar att det är storkapitalet som ligger bakom det nya avtalsförslaget. »Och man spörjer sig med oro, om de sociala grupper, som gentemot storfinansen kunna bilda ett fast värn i detta land: *arbetare och bönder*, skola komma till korta. Här står en smidig, slug och hänsynslös kapitalistkoncern i begrepp att lägga vantarna på miljonvärden, som fasthet och sammanhållning från arbetare- och bondegrupper i riksdagen kunna rädda åt nationen.» Utskottets jämkningar är ett resultat av samspelet mellan Lindman och Kvarnzelius (högern och regeringen) och avsedda att göra förslaget aptitligare, dvs. en kuliss att locka bönderna med. Det är arbetare och bönder som kommer att få sitta emellan om förslaget går igenom. Engberg påpekar också att det alltid rått strid mellan bönderna och storkapitalet. Bönderna har trängts tillbaka bit för bit, men »reducerad till antal, trängd av bankkapitalet, utsatt för bolagets erövringslusta vaknar bondeklassen till insikt om att den liksom arbetarklassen måste slå vakt om det allmännas intresse och välfärd gentemot storkapitalismen.» Varje ny seger för storfinansen över det allmänna minskar ytterligare den arbetande befolkningens möjlighet att hävda sig gentemot den storfinansiella diktatur, som hotar att kompromettera demokratin. »Skall överrumplingen lyckas? Skall hr Ivar Kreuger rå över Sveriges riksdag eller tvärtom?» . . . »Det är en fråga, vars besvarande blir i högsta grad vägledande för tusendens omdöme om vårt folkstyres mognad och sundhet.»

³ Nya Dagligt Allehanda 31/5 1927.

Engbergs taktik gav den borgerliga pressen anledning till motdrag, som måste ha känts besvärande för socialdemokraterna. Den Engberg-Lindbladiska linjen fick vara representativ för socialdemokratin, då högerorganet Svenska Dagbladet den 1 juni sade – med tanke på ett uppskov med frågan till 1928 års riksdag – att »samma socialistiska block sitter då fortfarande kvar och kommer med all säkerhet ej att ändra ståndpunkt. Striden kommer då tvärtom med all säkerhet att blossa upp ännu häftigare, ty med storfinansens som skrämmande spöke bakom ett malmavtal ha socialisterna funnit ett ypperligt agitationsmedel för massorna i den valkampanj, som nästa år förestår.» . . . »Ett avvisande av det nu föreliggande förslaget är sålunda icke endast en negativ åtgärd, utan ett positivt stöd åt socialistiska planer på statsinlösen från och med 1937.» Det var enligt Svenska Dagbladet inte heller säkert att det tyska anbudet stod kvar nästa år. Avgörandet i riksdagen hängde på bondeförbundet. Också regeringsorganen fördömde socialdemokraternas hetskampanj. Endast det ömsesidiga tillmötesgåendets taktik kan ge resultat heter det i Svenska Morgonbladet. Dagens Nyheter framhåller »att arbetarnas intressen äro så pass nära förmälda med den dugliga affärsledningens, att varje försök att driva en näringspolitik som vill gynna den ena sidan genom att sätta den andra i straffklass leder till det absurda.»⁴

Samma dag, den 1 juni, skärper Lindblad sin hållning i Ny Tid. Han påstår att finansherrarna har vädrat slutet på den borgerliga regeringen, som skulle vara villig stödja dem i deras strävanden. Eftersom det sker andrakammarval 1928, måste nu Grängesbergsbolaget och dess vapendragare i riksdag och press sätta in alla krafter för att få avtalet i hamn. Detta är enligt Lindblad den verkliga orsaken till att avtalet nu skall drivas igenom.

De sanningar, som dolde sig bakom spelet, bör båda parter

⁴ Svenska Morgonbladet 1/6 1927, Dagens Nyheter 1/6 1927.

tidigt ha varit medvetna om. Socialdemokraterna hoppades på valseger 1928 och ville ha fria händer i malmfrågan. För mot-sidan torde socialiseringsshotet länge ha varit drivfjädern. Men en beskyllning mot ena parten skulle genast indirekt ha inneburit ett erkännande av de egna syftena. Ännu i slutronden var utgången oviss.⁵ Man föll då för att ta till de sista argumenten. Frågan var om Engberg och Lindblad gick för hårt fram.

Den 2/6, samma dag som riksdagen voterade i frågan, fullföljde Dagens Nyheter föregående dags ledare genom att framhäva statsdriftens nackdelar. Samma dag deklarerar Ernst Wigforss sin ställning i Arbetet.⁶ Han är teoretikern, som principfast håller på partiprogrammet om naturtillgångarnas socialisering, men han gör det med finesse och utan överdrifter.

Det var dels socialdemokraterna, dels högern och regeringspartierna som agerade i presskampanjen. Bondeförbundet förhöll sig av naturliga skäl passivt. Partiet var ju föremålet för de övrigas uppvaktning och förmodligen angeläget att låta dem spela ut sina kort. Bland socialdemokraterna märker man hur Engberg och Lindblad torgför radikala och aggressiva åsikter, medan partiledaren Per Albin Hansson är nästan helt passiv och Ernst Wigforss visar moderation.

9

I stort sett samma argument som framförts tidigare upprepadas i riksdagen den 2 juni 1927. Detta framgår av nedanstående sammanfattning av de olika parternas inställning.¹

Högermännen – med undantag av Stendahl – mötte utskotts-förslaget med erkännande. Högern hävdade att ett uppskov med avtalet kunde äventyra malmexporten till Tyskland. Statens

⁵ Jämför Svenska Morgonbladet 1/6 1927, Arbetet 2/6 1927.

⁶ Arbetet gavs ut som eftermiddagstidning i Malmö och var ej tillgänglig i Stockholm före voteringen i malmfrågan. Ernst Wigforss skrev således ej sin ledare i Arbetet den 2/6 1927 för att påverka riksdagsbeslutet.

¹ FK prot. 1927: 40 och 41, AK prot. 1927: 40.

intressen ansågs väl tillvaratagna. Ståndpunkten förstärktes genom en starkt avvisande inställning till socialiseringstanken och statsdriften. Lindman ansåg det inte lyckligt med inlösen 1937. Han hade svårt att föreställa sig att staten med verklig fördel skulle bryta malm och handha en så stor ekonomisk affärsangelägenhet. Möjligheten för staten att arrendera ut driften trodde han ej heller på.² Persson i Fritorp frågade sig om det inte var just statsinlösen och statsdrift som låge bakom avslagsyrkandet.³ Överensstämmelsen mellan högerens och Grängesbergsbolagets intensioner är tydlig. Lindman påpekade dock att rubbningar på det ekonomiska området kunde inträda, vilket gjorde det omöjligt att säga, om avtalet skulle bli förmånligt eller oförmånligt för parterna. Reservanternas erinringar fann han emellertid ej vara av någon betydelse.⁴ Man får intrycket att Lindman i och med utskottets ändringar av propositionen anser sig ha uppnått en godtagbar jämvikt mellan statsintresset och bolagsintresset. I riksdagen återstod det att måna om den fria företagsamhetens princip. Endast Stendahl yrkade avslag. Han tycks grunda detta på en till synes rent objektiv, siffermässig värdering. Men man bör observera att det var framför allt propositionen han angrep medan utskottsförslaget behandlades mildare.⁵ Högerledaren i första kammaren, förutvarande statsministern Ernst Trygger, yttrade sig ej i debatten.

Bondeförbundsledaren i första kammaren, Petrus Nilsson i Gränebo, reagerar mot att det »varit en så jäktande brådska». Därtill kom den tendensiösa argumenteringen i den ledande

² AK prot. 1927: 40 s. 72 ff. Lindman bortser i sitt riksdagsinlägg inte helt från att Ruhrindustrin, om den ej har leveranserna från Sverige tillgodosedda för tillräckligt lång tid, kan försöka se sig om efter malm på annat håll eller reducera användningen av svensk malm. Detta bör jämföras med hans tidigare anförda synpunkt i Medborgaren 1927 s. 114.

³ AK prot. 1927: 40 s. 98 f.

⁴ AK prot. 1927: 40 s. 73 ff.

⁵ FK prot. 1927: 40 s. 28 ff.

borgerliga pressen. Nilsson har svårt att »frigöra sig från den uppfattningen att man sökt driva igenom frågan». Han accepterar dock i stort sett de motiv som anförts från höger- och regeringshåll och godtar utskottsförslaget.⁶ Till samma ståndpunktstagande leder i andra kammaren bondeförbundets riksdagsledare, hemmansägare Johan Johanssons i Kälkebo korta inlägg.⁷ Partiledarnas anslutning till regeringslinjen verkar således varken entusiastisk eller övertygande. Olsson i Kullenbergstorp i andra kammaren visade en minst sagt vacklande hållning. Han delade ej högerns syn på förstatligandet som en stor olycka. För svenska folket vore det lugnast om staten ägde dessa jätterikedomar. Men samtidigt berömde han Grängesbergsbolagets gärning och var ej angelägen att skilja bolaget från verksamheten, även om staten skulle få äganderätten. Han älskade inte utskottsförslaget men tilldelade det förtjänsten av att garantera att statsdrift ej komme att äga rum under avtals-tiden. Han var bestämd motståndare till omedelbar statsdrift och tyckte inte heller om blandad sådan. Slutsatsen blev att han – liksom uppsalaprofessorn Carl Axel Reuterskiöld i första kammaren – ansåg sig tvungen att acceptera utskottets förslag.⁸ Olssons anförande väckte munterhet i kammaren.⁹

Olssons i Kullenbergstorp vaga besked och vacklande in i det sista var ingen enastående händelse utan lär snarast ha varit ett typiskt agerande.¹⁰ Var hans obeslutsamhet i malmfrågan be-tingad av en strävan att framhäva bondeförbundets och sin egen roll som vågmästare, dvs. en ren maktdemonstration, eller av att han verkligen hade tänkt sig möjligheten att gå på social-

⁶ FK prot. 1927: 41 s. 8 f.

⁷ AK prot. 1927: 40 s. 102.

⁸ FK prot. 1927: 41 s. 23, AK prot. 1927: 40 s. 90 ff.

⁹ Social-Demokraten 3/6 1927.

¹⁰ B. v. STOCKENSTRÖM, Händelser och resor (Stockholm 1958), s. 22, 39 f. Bo von Stockenström var frisinnad riksdagsman och innehade posten som jordbruksminister i Ekmans regering från början av juli 1927. – Jämför G. ANDERSSON, s. 51.

demokraternas linje? Båda orsakerna kan ha legat bakom hans handlande.¹¹ Vad kom då att avgöra Olssons anslutning till utskottsförslaget? Reuterskiöld anger i ett föredrag i Slöinge i början av juni 1927 att »Bondeförbundet fann säkrast följa bifallslinjen, varigenom de storfinansiella intressena begränsats till ungefär sitt nuvarande inflytande, under det att statsdriftsprincipen stode helt i strid med bondeförbundets åskådning.»¹² Tar man Reuterskiölds yttrande för gott, så får man förutsätta att Olsson i Kullenbergstorp och övriga bondeförbundare verkligen uppfattat risken för socialdemokratiskt maktövertagande som överhängande år 1928. I annat fall borde uppskovslinjen ha varit den ur bondeförbundssynpunkt mest neutrala och tilltalande.¹³ Man har alltså anledning att förmoda att »Kullenbergstorp» ansett risken för socialdemokratisk valseger 1928 alltför stor. Andra skäl kan dock misstänkas vara väl så tungt vägande. Bondeförbundet hade, som tidigare nämnts, redan hjälpt socialdemokraterna till seger i ett par viktiga frågor. Partiets strävan att framstå som obundet av övriga partier gjorde nu en anslutning till de borgerliga lämpligast. I kommunalskattefrågan hade därtill en falang under Olsson i Kullenbergstorp så sent som den 28 maj avvikit från partiledarlinjen.¹⁴ Inför avgörandet i malmfrågan kan man förutsätta att »Kullenbergstorp» och hans anhängare utsatts för påtryckning från partiet i övrigt. Det sades, att det vid partimötet den 31 maj var en stark stämning mot »Kullenbergstorp», samt att hans falang ämnade rösta för utskottsförslaget.¹⁵ Man kunde ej tillåta att

¹¹ Jämför E. THERMAENIUS, 1935, s. 279 f., O. DAHLÉN, s. 53 och G. HECKSCHER-V. HELTE, s. 196 angående bondeförbundets strävan att vara obundet av andra partier samt Dagens Nyheter 1/6 1927 beträffande påstådd oenighet vid partimötet den 31 maj.

¹² »Bondepolitiken vid årets riksdag. Ur professor Reuterskiölds föredrag vid SLU-festen i Slöinge» i Svenska Landsbygden 10/6 1927.

¹³ Jämför »Bondepolitiken . . .» i Svenska Landsbygden 10/6 1927.

¹⁴ Jämför Svenska Dagbladet 1/6 1927.

¹⁵ Dagens Nyheter 1/6 1927, Ny Tid 1/6 1927.

Olsson åter fick gå en annan väg än den partiledningen sanktionerat och därigenom uppträda som en alltför självständig man inom partiet. Partiets anseende fordrade att man visade upp en god sammanhållning i riksdagens slutfas. Pressen på Olsson i Kullenbergstorp från partikamraternas sida är den närmast till hands liggande orsaken till hans vankelmodighet. Det var vetenskapen om detta som framkallade munterheten i kammaren. – Bevekelsegrunderna för bondeförbundets samlade hållning tycks ha varit ganska komplexa.

Regeringspartiernas skäl sammanföll väsentligen med högerens. Statsministern, C. G. Ekman, framhöll att han ansåg det vara av avgörande betydelse att bolaget stimulerades till största möjliga ansträngning och till bästa möjliga organisation samtidigt som staten automatiskt finge fördel därav. Men statsinlösen skulle vara möjlig inom rimlig tid.¹⁶ Det hävdades att national-ekonomiska och vad man kallade statens privatekonomiska intressen var väl tillvaratagna, samtidigt som avtalet skulle bli till fördel för Grängesbergsbolaget. Risken att Ruhrindustrin skulle övergå till annan råvara poängterades.¹⁷ Den ende inom regeringspartierna som tog avstånd från partilinjens var professor Israel Holmgren. Med hänsyn till hans allmänna inställning till högern och till socialdemokraterna, synes det fullt konsekvent att han ej accepterade den högerbetonade malmavtalspolitiken.¹⁸

Av statsministerns och finansminister Lybergs inlägg kan man ej utläsa någon som helst antydning om att man avsåg att ställa

¹⁶ FK prot. 1927: 41 s. 32.

¹⁷ FK prot. 1927: 40 s. 14 f., 19, 36 (Lyberg), FK prot. 1927: 41 s. 20 ff. (Kvarnzelius), FK prot. 1927: 41 s. 32 (Ekman).

¹⁸ E. WIGFORSS, s. 244, I. HOLMGREN, *Mitt liv*, II (Stockholm 1959), s. 283 ff. Israel Holmgren är frispråkig i sina memoarer. Han var 88 år då de utgavs. Man har anledning att vara speciellt kritisk mot de partier, som ej utgöras av direkta dagbokscitat. I nyhetsmaterialet om malmfrågan i *Dagens Nyheter* den 3/6 1927 åsätts Holmgrens partibeteckningen (s).

kabinettsfråga. Man får snarare intrycket att Lyberg ville dementera rykten i den riktningen.¹⁹ Utgången kan ej ha påverkats av att ett avslag skulle ha lett till regeringskris.

Man frapperas av att toppfigurerna inom socialdemokratiska partiet var utspridda längs hela fronten. De flesta anslöt sig i huvudsak till de socialdemokratiska reservanternas i statsutskottet. Man höll på att det skulle skapas ett avtal, som gäve staten en tillbörlig förtjänst. Propositionen och utskottsförslaget ansågs ej fylla kraven. Man yrkade därför på uppskov. Denna linjen var smidig i så måtto att man icke skulle avvisa en tillfredsställande uppgörelse med Grängesbergbolaget. Men samtidigt var man fast i sin hållning då det gällde att befästa statens rätt att vid ur samhällets intresse lämplig tidpunkt kunna förstatliga malmfälten. 1920 års partiprogram framträdde klart. Per Albin Hansson, Gustav Möller och Ernst Wigforss tillhörde denna grupp. Man eftersträvade kontroll över malmtillgångarna, sade Per Albin Hansson. Men han var inte själv doktrinär, han trodde inte att statsdriften var det enda riktiga utan kunde tänka sig ett blandat system av statsföretag och privatföretag eller att staten utarrenderade sin egendom. Det var således ej på grund av socialistisk dogm som han reagerade mot utskottsförslaget. Eftersom man ej fullt kunde bedöma avtalets verkningar, ansåg han skäl föreligga för uppskov.²⁰ Det socialdemokratiska partiet hade, enligt Wigforss, varit fullt villigt att gå med på bolagets krav på ökad brytning och arrangemang som skulle möjliggöra längre kontrakt, men hade då också väntat ett avtalsförslag där detta var ändamålet och ingenting annat. Men det viktigaste syftet med förslaget var framhöll Wigforss – inte utan berättigande – att göra inlösningsrisken illusorisk. Därför hade socialdemokraterna gått tillbaka till principen att hålla på inlösnings-

¹⁹ FK prot. 1927: 41 s. 31 ff. (Ekman), FK prot. 1927: 40 s. 8 ff., 35 f. och AK prot. 1927: 40 s. 62 (Lyberg).

²⁰ AK prot. 1927: 40 s. 88 f.

rätten. Det var därmed ej sagt att inlösnings skulle ske 1936. Att man satte så stort värde på rätten i fråga, berodde på att äganderätten utan tvivel säkrast tryggade rättigheten till avkastning av jord och kapital. Att staten inte var en enskild ägare utan representant för hela svenska folket förringade ej äganderättens värde.²¹ Även Möller förutsatte att inlösningsrätten skulle bli skenbar. Det var omöjligt för honom »att medverka till ett beslut, som innebar en reaktion i tänkesätt gentemot vår allmänna mening för icke så många år sedan om statens rätta förhållande till landets naturtillgångar.»²² Wigforss tog ej det tyska hotet på allvar.²³ Både Möller och Per Albin Hansson var övertygade om att man kunde skapa längre kontrakt med tyska avnämarna även om ett nytt avtal ej kom till stånd.²⁴ Det hade stått klart för dem, att tysklandsargumentet var en förevändning.

En markant vänsterinriktad grupp bland socialdemokraterna, främst representerad av Artur Engberg, A. C. Lindblad och Carl Lindhagen, höll styvt på socialiseringsprogrammet och angrep storfinanserna som den drivande kraften bakom kulisserna.²⁵ Antagonismen borgerliga-socialister var starkt betonad. Man känner genast igen Engbergs och Lindblads tongångar i Socialdemokraten och Ny Tid från dagarna före riksdagsdebatten. Ur Lindhagens synpunkt utgjorde det föreslagna avtalet endast en tillfällig lösning mellan det allmänna folkintresset och det enskilda profitintresset. Antoges avtalet så skulle en rovbrytning komma att påskyndas av stamaktieägarna. Lindhagen påstod att det enskilt erkändes öppet att avsikten var att bli kvitt statens inlösningsrätt. Men reservanterna hade inte klart uttryckt detta utan tagit sikte på att staten skulle tilltvinga sig ett fördelakti-

²¹ FK prot. 1927: 41 s. 24 f.

²² FK prot. 1927: 41 s. 30 f.

²³ FK prot. 1927: 41 s. 25 f.

²⁴ FK prot. 1927: 41 s. 28 ff., 107 f.

²⁵ FK prot. 1927: 40 s. 4 ff., 1927: 41 s. 15 ff., AK prot. 1927: 40 s. 106 f.

gare avtal. Man hade också fört folket bakom ljuset genom att ej diskutera det väsentliga, grundsatserna. Det skulle vara ett förräderi att avhända staten inlösningsrätten.²⁶

En grupp för sig bland socialdemokraterna utgjorde Torsten Nothin, Bernhard Eriksson och Anders Örne. De röstade för utskottsförslaget. Nothins och Erikssons inställning sammanföll med regeringspartiernas.²⁷ Man får dock anta att deras personliga åsikter inte helt återspeglas i inläggen. De måste ha känt sig bundna av att försvara den kompromiss mellan staten och Grängesbergsbolaget, som de medverkat till. Nothins ställningstagande synes dock ha varit dikterat av övertygelsen att avtalet var fördelaktigt för landet och att han såg på frågan mera som ämbetsman och statsrepresentant i LKAB än som politiker. Detta respekterades av partiledaren.²⁸ Beträffande Bernhard Eriksson kan man förmoda att det låg något annorlunda till. Nothin anger i sina memoarer, att striden var hård då malmfrågan behandlades i den socialdemokratiska riksdagsgruppen, där han och Bernhard Eriksson förgäves försvarade propositionen. Kritiken skall ha tagit hårt på Eriksson och gjort honom missmodig.²⁹ I slutet av sitt riksdagsanförande säger han också, att han skulle ha »funnit det motiverat, om statsutskottet i stället för att dela sig på två linjer hade kommit till ett enhälligt uppskjutande av det slutliga avgörandet till nästa år.»³⁰ I princip anser han »att staten så långt det är möjligt får äganderätten och kontrollen över naturrikedomarna i sin hand . . .»³¹ Dessa citat samt Nothins uppgifter gör det troligt att Bernhard Eriksson råkat i en personlig konflikt. Som styrelseledamot i LKAB ansåg han sig förpliktigad att försvara det avtalsförslag han medverkat

²⁶ FK prot. 1927: 41 s. 15 ff. Jämför Lindhagens motion i FK nr 345.

²⁷ FK prot. 1927: 40 s. 20 ff., AK prot. 1927: 40 s. 65 ff.

²⁸ AK prot. 1927: 40 s. 107, T. NOTHIN, 1955, s. 136 f.

²⁹ T. NOTHIN, 1955, s. 131.

³⁰ AK prot. 1927: 40 s. 72.

³¹ AK prot. 1927: 40 s. 68.

till, men detta agerande kändes förvisso som ett svek gentemot de socialdemokratiska principerna. Hans röstning har antagligen varit formell och ej grundad på politisk övertygelse.

För Anders Örne föreföll de av Nothin framförda skälen som de mest hållbara. Örnes ståndpunkt kommer bäst fram genom följande citat:

»En sak, som ingen här bestritt, är att det, om utskottsförslaget bifalles, kommer att flyta in ökade medel till landet, att företagsamheten kommer att ökas och att det följaktligen blir ökade arbetstillfällena, och det är det som vi just nu, under vår generation, i all synnerhet behöva. Vi äro i den föreliggande situationen mycket litet hjälpta, om vi exempelvis kunna vara vissa om att få en miljard om hundra år. För min del är jag icke övertygad om att de lager av befolkningen, som jag speciellt ömmar för, kommer att ha någon som helst fördel, utan de kunna tvärtom få väsentliga olägenheter av ett uppskov.»³²

Örne var en av förgrundsfigurerna inom Kooperationen. Det var naturligt att han som kooperatör och socialdemokrat hade som främsta mål en påtaglig och omedelbar standardhöjning för arbetarklassen. Denna linje stämmer väl överens med innebörden i ovan citerade uttalande, men den var ej förenlig med socialiseringssträvandena. Enligt Bo von Stockenström var Örne en »bestämd motståndare till varje statligt ingrepp i näringslivet». Han kom i varje fall lätt i konflikt med socialdemokraterna i näringslivsfrågor.³³

Statsutskottets förslag bifölls i båda kamrarna: i första kammaren med 82 röster mot 40 och i andra kammaren med 117 mot 100. Regeringspartiernas, högerens och bondeförbundets samling gav majoritet.³⁴ Den låga frånvarofrekvensen i andra

³² FK prot. 1927: 41 s. 27 f.

³³ B. v. STOCKENSTRÖM, s. 79, E. WIGFORSS, s. 158 f.

³⁴ Voteringsresultaten i malmfrågan den 2 juni 1927 enligt FK prot. 1927: 41 s. 34, AK prot. 1927: 40 s. 108 ff.:

kammaren vittnar om, att frågan var av central betydelse i tidens politiska debatt och väl värd en kraftmätning.

IO

Det är tydligt iakttagbart hur socialdemokraterna under malmfrågans hela behandling 1927 har två skilda problemkomplex att ta ställning till; dels den ekonomiska frågan, dels socialiseringsprincipen. Två aktionsmönster har framträtt beroende på vilken vikt man velat tillmäta de två faktorerna.

Vi har sett hur den socialdemokratiska partiledningen för en moderat och smidig politik genom att hålla dörren öppen för en skälig ekonomisk överenskommelse med Grängesbergsbolaget. Men inför risken att socialiseringsmöjligheten skall minska slår man back. Det är därför man intar en fast hållning i riksdagsdebatten och i diskussionen för övrigt. Redan i den samlade motionen i andra kammaren är denna väg utstakad, och samma normer återkommer i den socialdemokratiska reservationen till statsutskottets förslag. I presskampanjen och riksdagsdebatten framträder slutligen Per Albin Hansson, Ernst Wigforss och Gustav Möller och bekänner sig till denna måttfulla linje. Spe-

FK	h	bf	l	f	s	k	S:a
Ja	40	13	7	20	2	—	82
Nej	1	—	—	1	37	1	40
Avstod	3	2	—	1	—	—	6
Frånvarande	5	1	1	2	13	—	22
AK							
Ja	61	22	4	29	1	—	117
Nej	—	—	—	—	96	4	100
Avstod	—	—	—	—	1	—	1
Frånvarande	4	1	—	—	7	—	12

Högermannen Stendahl (FK) röstade nej medan Ernst Trygger, Valfrid Eriksson och Adolf Lindgren (FK) avstod. Bondeförbundarna Oscar Eriksson och Leonard Tjällgren (FK) avstod. Bland de frisinnade röstade Israel Holmgren (FK) nej medan Johan Bergman (FK) avstod. Frondörerna inom socialdemokratiska partiet var Torsten Nothin (FK), Anders Örne (FK) och Bernhard Eriksson (AK); Anders Andersson i Råstock (AK) avstod.

ciellt iögonenfallande är partiledarens korta, närmast diskreta framträdande i en programatiskt så brännbar fråga.

Att de ledande socialdemokraterna var försiktiga i sin argumentering är helt förståeligt. Det fick utåt ej framstå som om en snar socialisering var ett huvudmål inom partiledningen, ty skulle man ha någon möjlighet att fälla malmfrågan, fick bondeförbundet inte skrämmas med socialiseringsspöket. Detta kan delvis förklara att även en så principfast teoretiker som Wigforss visade samförståndsvilja när det gällde de ekonomiska frågorna. Han framför i Arbetet den 7 juni 1927 den tanken, att det inte borde ha varit helt uteslutet att få bondeförbundet med på uppskovsyrkandet. Men socialiseringsfrågan var dessutom, som tidigare framhållits, ett känsligt kapitel i valsammanhang.¹ När det gäller partiledaren, Per Albin Hansson, får man också hålla i minnet, att han med åren utvecklades till en moderat, kompromissvillig realpolitiker; dock ej så att han vek från den huvudlinje, som han hade gemensam med sitt parti.² Bakom den socialdemokratiska ledningens försiktiga hållning låg framför allt valtaktiska hänsyn. Socialiseringsspöket fick inte äventyra den framgång man hoppades på vid valet 1928.³

Det har tydligt framkommit hur vissa radikalare socialdemokrater stod för ett fränare, starkt vänsterbetonat agerande. De avvisade varje tanke på en ekonomisk överenskommelse mellan staten och Grängesbergbolaget. Storfinansens och utländska intressen sades dra stora fördelar av det nya avtalet. Carl Lindhagen tog initiativet genom sin motion i första kammaren. I stort sett samma tendens kom tillbaka, ytterligare kryddad, i

¹ H. TINGSTEN, del I s. 284 f.

² T. NOTHIN, 1955, s. 156, E. WIGFORSS, 247, 255, 263, V. SPÅNGBERG, Från Arvid Posse till Per Albin Hansson (Stockholm 1936), s. 228 f. Tidningsmannen Valfrid Spångberg tillhörde det liberala partiet. Han visade benägenhet för samarbete även med socialdemokraterna (Svenska män och kvinnor, bd 7 s. 160).

³ Jämför Per Albin Hanssons hälsningsanförande vid partikongressen 1928 i Protokoll över Sveriges Socialdemokratiska Arbetarepartis trettonde kongress, Stockholm 1928, s. 11.

Artur Engbergs och A. C. Lindblads ledare under presskampanjen. I riksdagsdebatten var det Engberg, Lindblad och Lindhagen, som stod för de mest utmanande uttalandena. Malmfrågan gav de radikalare tillfälle att demonstrera sin vänsterinriktning med socialisering som målsättning. Man kan miss tänka att de velat göra en socialdemokratisk röstning mera tilltalande för tvehågsna kommunister vid valet 1928. Det är således inte säkert att strävandet att få över bondeförbundare på avslagslinjen varit den viktigaste avsikten. För vissa kan möjligheten att i framtiden förskjuta tyngdpunkten inom socialdemokratiska partiet åt vänster ha betytt mera.

Det var endast Anders Örne och Torsten Nothin som verkligen gav vika i fråga om socialiseringsprincipen. De står däri genom som en tredje grupp vid sidan om övriga socialdemokrater.

Det har inom socialdemokratin tydligt stått en strid mellan den i exklusiv mening ledande gruppen och en opposition, ledd av partimän i andra ledet. Partiledningens känsla av omedelbart ansvar och insikt om de radikala förslagens politiska faror har varit avgörande. Framstående partimän utanför den egentliga ledningen visade större förståelse för de extrema ståndpunkterna.⁴ Man får således se Per Albin Hanssons moderation och passivitet som taktiskt betingad. Attityden kan ha accentuerats genom att de vågor måste dämpas, som Engberg och Lindblad rört upp. Man har emellertid svårt att utan vidare förstå varför det skulle vara en så demonstrativt stor klyfta mellan Engbergs och Hanssons framträdande. Engberg hörde dock till de ledande inom partiet. Man kunde ha väntat sig en försiktigare taktik även från hans sida. Varför befann sig Engberg långt ut på vänsterkanten? Det torde inte räcka med att andra, att han var teoretikern med starkt marxistiska ideal. Man får även söka orsakerna i samspelet mellan hans personliga läggning och hans förhållande till vissa partimedlemmar.

⁴ Jämför H. TINGSTEN, del II s. 428.

Enligt Wigforss mening borde de sakliga, ideologiska mot-sättningarna mellan Hansson och Engberg ha kunnat utjämnas, men det tillkom ett personligt moment.⁵ Det är efter regeringskrisen 1926 som den personliga brytningen verkar att ha låsts fast för att kvarstå i flera år. Engberg var sedan 1924 chefsredaktör för partiets huvudorgan, Social-Demokraten. När Hansson 1926 erbjöd sig att bli teknisk redaktör, motsatte sig Engberg detta. Han trodde att det var en komplott för att tränga ut honom från tidningens ledning. – Det är här värt att notera Ragnar Casparssons intryck att Engbergs känsloliv ofta kom att påverka hans ståndpunkt, och att Tingsten märkt, att Engberg hade en svaghet i sin fåfänga. – Resultatet blev ett ganska onaturligt förhållande. Partiledaren utestängdes från Social-Demokraten men fick framföra sin politiska mening i Ny Tid, medan Engberg lade fram sin åsikt i Social-Demokratens ledarspalter, där det verkade som han var angelägen att hålla en viss politisk distans mellan sig och Per Albin Hansson. Engberg hade behov av stöd och sökte det i Stockholms arbetarvärld, där Z. Höglund hade stort inflytande. Det bör även observeras att Hansson nyligen hade avlägsnats ur ledningen för Stockholms arbetarekommun och att Social-Demokraten ägdes av fackföreningarna i Stockholm.⁶

1917 hade Z. Höglund och Carl Lindhagen brutit sig ur socialdemokratiska partiet och bildat Sveriges socialdemokratiska vänsterparti med doktrinär marxistisk inställning. Lind-

⁵ E. WIGFORSS, s. 369.

⁶ R. CASPARSSON, Land du välsignade (Stockholm 1962), s. 25, 175 f., 179 f., 182, T. NOTHIN, 1955, s. 156, K. J. OLSSON, Från kojan till slottet (Stockholm 1962), s. 130 f., E. WIGFORSS, s. 264, 368 f. – Ragnar Casparsson har varit fackföreningsman och tidningsman. Åren 1922–1928 verkade han som redaktionssekreterare på syndikalisttidningen Arbetaren men kom 1929 över till Social-Demokraten (Svenska män och kvinnor, bd 2 s. 45 f.). – Det kan förvåna att A. C. Lindblad fick framföra sina skarpa synpunkter i samma organ som partiledaren, men Ny Tid var under redaktör Emil Roséns tid känd för att stå mycket fri gentemot parti och fackföreningsrörelse (N. ANDERSSON, Dagspressen i Sverige, Stockholm 1948 s. 98 f.).

hagen återvände till socialdemokratiska partiet 1923 och Höglundskommunisterna anslöt sig till socialdemokraterna 1926.⁷ Men motsättningen mellan Per Albin Hansson och Z. Höglund kvarstod.⁸ Genom sitt samröre med »Höglundgruppen» blev Engberg impopulär bland en del äldre partivänner och misstänkt för fraktionspolitik.⁹

Artur Engberg har således på grund av schismen med parti-ledaren och den starka anknytningen till Z. Höglund och Stockholms arbetarekommun kommit att ge de radikalare socialdemokraterna sitt stöd i en riksdagsfråga, som så direkt berörde socialiseringsprogrammet. Detta föranledde troligen partiledaren att av taktiska skäl visa en oväntat måttfull och passiv hållning bland annat för att om möjligt rädda över tillräckligt antal bondeförbundare till den socialdemokratiska reservationslinjen. Det hade inte behövts mer än 9 av de 22 avgivna bondeförbundsösterna i andra kammaren för att fälla frågan. Kullenbergstorsgruppen, som i kommunalskattefrågan utgjordes av 11 ledamöter,¹⁰ syntes tveksam. Genom bland annat Engbergs argumenterande kan socialiseringshotet ha framstått som en påtaglig realitet. En neutralare attityd kunde kanske ha invagat bondeförbundarna i en viss säkerhet.

Frågan om malmavtalet blev ej blott ett ekonomiskt problem och en fråga om hur samarbetet i LKAB mellan staten och Grängesbergbolaget skulle lösas. Den blev framför allt en principfråga. Socialiseringsproblemet drogs fram i rampljuset. Kraven från Tyskland och de ekonomiska följderna, som det nya avtalet skulle medföra, blev av mindre betydelse än socialiserings-

⁷ S. CARLSSON – J. ROSÉN, *Svensk historia II* (Stockholm 1961), s. 634, 661, E. THERMAENIUS, 1933, s. 96, *Svenska män och kvinnor*, bd 4 s. 661.

⁸ E. WIGFORSS, s. 368.

⁹ K. J. OLSSON, s. 130 f. – Jämför även P. A. Hanssons brev till Nothin i juli 1928, där han i malmfrågan framställer sig som en motpol till teoretikerna (T. NOTHIN, 1955, s. 137).

¹⁰ *Skånska Dagbladet* 30/5 1927.

hotet. Detta avgjorde frågan genom att ena socialdemokraterna att rösta mot och riksdagsmajoriteten att rösta för, så att förslaget till nytt avtal antogs av 1927 års riksdag. Diskussionen var naturligtvis starkt påverkad av utgången av förhandlingarna mellan staten och Grängesberg-bolaget. Därtill kom att inte minst andrakammarvalet år 1928 kastade sin skugga över debatten. Även om denna bakgrund återspeglas i den taktik man använde, måste de olika partiernas och de enskilda politikernas agerande anses ge en tillförlitlig bild av inställningen till socialiseringsfrågan under senare delen av 1920-talet. Avtalsproblemet får av den anledningen ej betraktas som en isolerad företeelse utan som ett led i ett större, idépolitiskt sammanhang. Malmfrågan hörde hemma i den stora striden för och emot socialisering.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Erzabkommen vom Jahre 1907 legte den Grund für die Zusammenarbeit zwischen dem schwedischen Staat und der Verkehrsaktiengesellschaft Grängesberg-Oxelösund, die bis zum Jahre 1957 der Tätigkeit der Luossavaara-Kiirunavaara Aktiengesellschaft (LKAB) ihren Stempel aufdrückte. In diesem Jahre erwarb der Staat die Erzfelder in Norrbotten. 1925 ergriff die Grängesbergsgesellschaft die Initiative zu Verhandlungen über ein neues Abkommen, in erster Linie mit der Motivierung, dass man mit dem geltenden Vertrag nicht den steigenden Erzbedarf der Ruhrindustrie und die deutschen Forderungen langfristiger Kontrakte befriedigen könne. Die Ruhrindustrie könnte sich gezwungen sehen, ihre Erzversorgung anderwärts zu decken. Eine Entscheidung war daher dringend.

Gesteigerte Produktion und langfristige Kontrakte hätten durch Zusatzbestimmungen zu dem früheren Vertrag ermöglicht werden können. Im Hinblick auf die Ausrichtung der Produktion der deutschen Industrie nach dem ersten Weltkrieg dürfte kein Grund zu der Befürchtung vorgelegen haben, dass man auf das schwedische

Erz verzichten werde. Wäre ein Übergang zu französischem Erz wirklich vorteilhafter gewesen, hätte voraussichtlich auch ein neues Erzabkommen eine solche Entwicklung nicht verhindern können. Es liegen gute Gründe vor, hinter der Initiative der Grängesbergsgesellschaft von 1925 andere Ursachen zu suchen.

Im Jahre 1922 war unter der Führung des sozialdemokratischen Finanzministers F. V. Thorsson ein Zusatzabkommen geschlossen worden. Dieses sollte eine künftige Verstaatlichung erleichtern und war daher für die Grängesbergsgesellschaft unvorteilhaft. Nach dem Programm der sozialdemokratischen Arbeiterpartei Schwedens vom Jahre 1920 sollten zudem natürliche Reichtümer wie Gruben in Staatsbesitz überführt werden. Dieser Punkt ist auch 1925 als potentielle Drohung anzusehen. Hinzu kam, dass die schwedische Regierung durch Ablösung einiger Mitglieder in der ersten Hälfte des Jahres 1925 von jüngeren und radikaleren Sozialdemokraten geführt wurde. Eine sozialistische Majorität nach der Wahl der zweiten Kammer im Jahre 1928 wurde ebenfalls als nicht undenkbar angesehen. Die Grängesbergsgesellschaft hatte somit schwerwiegende Gründe, vor der Wahl von 1928 zu einem Abkommen zu gelangen, das sie vor Sozialisierung schützte.

Der Vertragsentwurf, der sich aus den Verhandlungen zwischen der Grängesbergsgesellschaft und der liberal-freisinnigen Regierung ergab, wurde dem Reichstag von 1927 vorgelegt. Ein Vergleich mit dem damals geltenden Vertrag zeigt, dass man bestrebt gewesen war, eine Verstaatlichung im Jahre 1936 zu verhindern und eine Sozialisierung auch zu späteren Zeitpunkten zu erschweren. Rein wirtschaftlich muss der Vertragsentwurf als für den Staat vorteilhaft betrachtet worden sein. Die Regierung konnte behaupten, sie habe dem Staatsinteresse gedient. Für eine sozialdemokratische Regierung würde das Abkommen jedoch ein Hindernis bedeuten.

Die Änderungen des Entwurfs durch den Staatsausschuss sind als taktische Frontverschiebungen von Seiten der Grängesbergsgesellschaft und der Regierung aufzufassen. Dem Staat wurden gewisse wirtschaftliche Vorteile zugesichert, aber von den Schutzmassnahmen gegen eine Verstaatlichung der Gruben hatte man nicht Abstand genommen.

Das offensichtliche Bestreben der Grängesbergsgesellschaft, in der Zukunft die Kontrolle der Produktion von LKAB in der Hand zu behalten, ist vor dem Hintergrund der internationalen Verpflichtungen der ersteren zu sehen. Nach dem Erwerb von Gruben in

Nordafrika, Chile und innerhalb des Exportfeldes von Grängesberg in den Jahren 1927 und 1928 wurde die totale Exportkapazität der Grängesbergsgesellschaft auf dem freien Erzmarkt auf etwa 75 % des Absorptionsvermögens des gesamten Marktes geschätzt. Die Pläne für diese Entwicklung in Richtung auf eine monopolistische Stellung müssen schon 1925 skizziert gewesen sein. Eine Übernahme der Gruben in Norrbotten durch den Staat hätte die Vorherrschaft auf dem Weltmarkt zunichte gemacht. Man war somit gezwungen, einen Schutz vor Sozialisierung schon vor der Wahl von 1928 durchzusetzen.

Der Erwerb von Grängesbergsaktien durch den Finanzmann Ivar Kreuger in den Jahren 1925–28 führte dazu, dass der Kreugerkonzern im letzteren Jahre praktisch die Aktienmajorität in der Gesellschaft besass. Es spricht vieles dafür, dass Ivar Kreuger es war, der hinter der internationalen Expansion der Grängesbergsgesellschaft und damit hinter der Forderung nach einem neuen Abkommen stand. Dies betonten die radikaleren Sozialdemokraten in der Debatte mit Schärfe; sie lehnten den Vertragsentwurf kategorisch ab.

Die Politik der sozialdemokratischen Parteiführung war gemässigter. Man erklärte, man wäre bereit gewesen, ein Abkommen zu akzeptieren, das die Forderung der Gesellschaft nach gesteigerter Erze Gewinnung befriedigte und langfristige Kontrakte ermöglichte. Da der Vertragsentwurf indes in erster Linie darauf abzielte, das Risiko der staatlichen Übernahme illusorisch zu machen, sei man gezwungen, den Weg der Ablehnung einzuschlagen. Die geschmeidige Haltung der Parteiführung war von taktischen Rücksichten diktiert. Einmal wollte man versuchen, den Bauernbund dazu zu bringen, sich dem sozialdemokratischen Antrag auf Aufschub anzuschließen, zum andern hatte man Rücksicht auf die Wahl von 1928 zu nehmen. In keinem dieser Fälle durften die Sozialisierungspläne aktuell und bedrohlich erscheinen.

Der Vertragsentwurf der Regierung wurde vom Reichstag mit den Änderungen angenommen, die der Staatsausschuss gemacht hatte. Die Vertreter der Rechten, die Liberalen und die Freisinnigen sowie der Bauernbund bildeten eine Front gegen die sozialistischen Parteien. Die Forderungen von Seiten Deutschlands und die wirtschaftlichen Vorteile, die das neue Abkommen nach sich ziehen würde, spielten eine geringere Rolle für den Ausgang als das Sozialisierungsproblem.

Dadurch, dass die politische Behandlung starke Meinungsver-

schiedenheiten auslöste, erhielt die Frage des Erzes gesteigertes Interesse. Sie gibt einen Einblick in die Debatte über die Rolle der Sozialisierung in der schwedischen Politik in den zwanziger Jahren. Die Frage bildet auch einen Einfallswinkel für die Beleuchtung der Parteipolitik vor der Wahl von 1928.